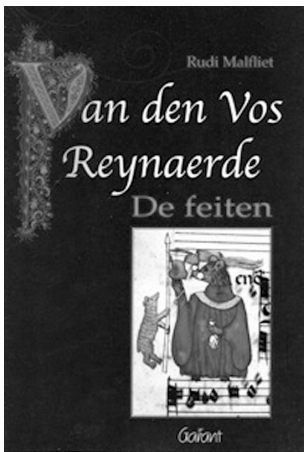

BOEKBEOORDELINGEN

Van den vos Reynaerde historisch bekeken

Rudi Malfliet, *Van den vos Reynaerde. De feiten*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2010. 351 p. ISBN 978-90-441-2569-6. Prijs: € 32,00.

Rudi Malfliet, natuurkundige en historicus, heeft een studie over het Middelnederlandse dierenepos *Van den vos Reynaerde* uitgebracht. Het lag niet in de bedoeling van de auteur om de *Reinaert* als een literair kunstwerk te bekijken, maar wel om het verhaal historisch te benaderen.

We volgen Malfliet in zijn zoektocht naar de politieke, culturele en sociaal-economische ontwikkelingen in Vlaanderen tijdens de eerste helft van de dertiende eeuw. Verwijzingen naar historische personages en gebeurtenissen zouden als een verborgen discours aanwezig zijn onder de oppervlakte van de satirische dierfabel. De auteur omschrijft de opzet van dit boek als volgt:

Daarom stellen we ons hier de vraag of er een zinvolle relatie bestaat tussen de politieke, sociale en culturele omgeving van die tijd, en de verzameling van de historisch besproken plaatsnamen, personen en procedures die in *Van den vos Reynaerde* ten tonele gevoerd worden? En welke betekenis zouden deze hebben voor de functie van het verhaal en het beoogde publiek? (p. 131-132).

Deze vraagstelling vormt de ruggengraat van het boek. In de afsluitende hoofdstukken probeert Malfliet tevens vat te krijgen op de historische achtergronden van Willem, de auteur van de *Reinaert*, en op de opdrachtgever van het werk.

Vanaf het begin wordt duidelijk dat Malfliet het zijn publiek niet gemakkelijk maakt. Volgens de achterflap richt het werk zich tot 'zowel de literair als de historisch geïnteresseerde lezer', maar voor niet-specialisten zal zijn betoog vaak moeilijk te volgen zijn. Allereerst vertoont de tekst heel wat stilistische slordigheden en spelfouten, zoals fouten tegen zinsbouw en congruentieregels, verkeerd gebruik van genitief-s en tussen-n, tot zelfs dt-fouten (op p. 189 en p. 286, noot 16). Ook de vele onvertaald gebleven citaten uit het Middelnederlands, Oudfrans of Latijn bemoeilijken een vlotte lectuur, al wordt de essentie meestal wel parafraserend meegedeeld. Daarnaast vallen een aantal inhoudelijke slordigheden op. Zo wordt het aantal deelnemers aan de slag van Bouvines fel overschat (p. 31), wordt Eleonora van Aquitanië verward met Eleonora van Engeland (p. 42) en krijgt Margareta van Constantinopel, gravin van Vlaanderen, de

verkeerde echtgenoot (p. 149). Bovendien is de gedachtegang van de auteur niet altijd gemakkelijk te volgen en blijft veel onverklaard. Vooral de delen waarin een overzicht van de algemene historische ontwikkelingen wordt geschetst (bijvoorbeeld 'Het conflict om Zeeland bewesten Schelde' op p. 134 e.v.) vormen een stevige kluit.

Een pluspunt van deze studie is de grondigheid waarmee de auteur te werk is gegaan. Hij brengt veel (oorkonde)materiaal bij elkaar en komt zo tot soms verrassende inzichten. Zo is Malfliet ervan overtuigd dat het dorp Absdale bij Hulst, dat in de *Reinaert* ter sprake komt tijdens de Bruun-episode, niet toevallig in het verhaal is gesloten maar een bewuste aanduiding is van de auteur die zichzelf in de proloog bekendmaakt als Willem. De onderzoeker vermoedt dat deze Willem banden heeft met Absdale en hij vermeldt in dit verband een grafelijke oorkonde van 1267 waarin sprake is van een klerk Willem die daar in de buurt een huis heeft. Deze klerk zou wel eens 'Willem die Madocke maecte' kunnen zijn. Deze hypothese past goed in de lijn van het recente onderzoek dat Willem van Boudelo naar voren schuift als valabele kandidaat voor het auteurschap van de *Reinaert*. Deze lekenbroeder van de abdij van Boudelo (in de buurt van Absdale) werkte immers als klerk in grafelijke dienst.¹ Meer moeite heb ik met Malfliets beschouwingen rond *Madocke*, dat andere veelbesproken, maar niet bewaarde werk van Willem. De onderzoeker toont zich vindingrijk, zij het weinig overtuigend, in alternatieve verklaringen voor het woord 'madocke'. Zo is er geen enkele aanleiding om dit als een verbasterde of foutief gekopieerde vorm van 'maledoctus' (een middelmatig geleerde) te interpreteren. 'Willem die maledoctus maecte' is integendeel een bijzonder kromme zin. Ook Malfliets tweede suggestie dat 'madocke' (waarbij 'ma-' zou slaan op fijnmalen en 'docke' op diverse planten) zou kunnen verwijzen naar Willems beroepsbezigheden als ziekenverzorger lijkt niet waarschijnlijk. Hield Willem van Boudelo zich niet vooral bezig met administratieve en bestuursaangelegenheden? Er zijn bij mijn weten geen gegevens dat hij ook betrokken was bij de ziekenzorg. Malfliets opmerking dat in de diplomatische editie van Hellinga 'madocke' zonder hoofdletter wordt geschreven (p. 233) heeft geen enkele bewijskracht. Het ontbreken van een hoofdletter hoeft niet te betekenen dat 'madocke' een soortnaam en geen eigenaam zou zijn. Hoofdletters en interpunctie zijn in de regel schaars in Middelnederlandse literaire (vers)handschriften.

Interessant zijn Malfliets observaties in verband met de naamgeving van de dorpelingen die Bruun te lijf gaan in de scène met de honinglist. Hierover werd al heel wat geschreven, maar het inzicht dat deze karikaturale personages, van wie er velen misvormingen hebben, leprozen zouden kunnen zijn, is wel vernieuwend. Malfliet steunt hierbij op bronnenmateriaal (van 1257) in het cijnsboek van Boudelo waar melding wordt gemaakt van een leprozenhuis vlak bij Hulst in de buurt van Absdale. Volgens Malfliet kunnen ook de namen van mannelijke dorpelingen, vaak met de beginletter L (Lamfroit, Lottram Lancvoet, Ludmoer e.d.), daar een toespeling op zijn (p. 95 e.v.).² Malfliet gaat wel iets te kort door de bocht met de veronderstelling dat het dorp waar Bruun in een boomstam gevangen raakt, inderdaad in de buurt van

¹ Zie over het auteurschap ook: R. van Daele, 'De robotfoto van de Reynaertdichter. Bricoleren met de overgeleverde wrakstukken: "cisterciënzers", "grafelijke hof" en "Reynaertmaterie"', in: *Tiecelijn*, 18, 2005, 179-205; R. van Daele, 'De robotfoto van de Reynaertdichter. Puzzelen met overgeleverde wrakstukken', in: B. Besamusca e.a. (ed.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de lage landen*. Leuven, 2005, 193-215.

² Zie over deze naamgeving onder meer R. van Daele, *Ruimte en naamgeving in 'Van den vos Reynaerde'*. Gent, 1994, 338 e.v., waar ook een ruime literatuuropgave wordt gegeven.

Absdale ligt. Het is niet onmogelijk maar dit is niet terug te vinden in de tekst. Daar staat enkel te lezen dat de vader van 'Ludolf metten crommen vingheren' (vs. 795), één van de dorpelingen, afkomstig was van Absdale: 'Hughelij metten crommen beene / was zijn vader, dat weet men wale, / Ende was gheboren van Abstale' (vs. 800-802).

Een dergelijke wat onnauwkeurige manier van lezen en overhaaste deductie zijn typerend voor de werkwijze van Malfliet. Dit uit zich bijvoorbeeld in zijn benadering van secundaire literatuur. Zo interpreteert hij de slotscène van de *Reinaert* als de totale ondergang van hoofsheid en gerechtigheid en ziet hij zijn mening tegengesproken door bijvoorbeeld het onderzoek van J. Janssens, die het zou hebben over de cyclische structuur van het werk. In het bedoelde artikel wijst Janssens er echter op dat achter die ogenschijnlijk cyclische structuur een heel andere bedoeling schuilt. Janssens laat zien dat het verhaal niet eindigt zoals het begon en dat de vrede die tot stand komt slechts algehele chaos maskeert.³

Ook Malfliets benadering van primair tekstmateriaal is niet altijd accuraat en houdt al te weinig rekening met het feit dat *Van den vos Reynaerde* een literair werk is waarbij een kundig vakman er alles aan heeft gedaan om zijn verhaal zo goed mogelijk te brengen. Het volgende voorbeeld kan dit illustreren. Malfliet heeft moeite met het negatieve vossenbeeld dat in het huidige *Reinaert*-onderzoek prominent aanwezig is. Volgens hem identificeert de auteur van het epos zich ten dele met zijn hoofdpersonage en laat hij zijn sympathie voor hem herhaaldelijk blijken. Dit klopt echter niet met de tekstuele gegevens. Zeker in het eerste gedeelte krijgt de lezer (of toehoorder) herhaaldelijk expliciete aanwijzingen van de verteller dat de vos boosaardig en niet te vertrouwen is. Volgens Malfliet zit er in de loop van het verhaal evenwel een omslag in het karakter van de vos van slecht naar sluw. De vos die in het eerste deel van het verhaal als feodale dwarsligger optreedt, zou in het tweede gedeelte evolueren naar volksheld (p. 158). Deze stelling is volgens mij aanvechtbaar. In het tweede verhaalgedeelte moet de lezer meer dan in het eerste een interpretatie distilleren vanuit de verhaalgegevens, zonder sturende hulp van de verteller. Maar ook hier blijkt onverminderd de doortraptheid en boosaardigheid van de vos, die zijn slachtoffers zoveel mogelijk schade wil berokkenen, die er niet voor terugdeinst om zijn vader te beschuldigen van verraad en zelfmoord, wat in de middeleeuwen gezien wordt als een zeer zware zonde, en die zijn palmares afsluit met de moord op Cuwaert de haas. Het feit dat de verteller tijdens *Reinaerts* grote leugenverhaal het publiek een voorproefje geeft van wat er zal volgen en meedeelt dat de vos zijn tegenstanders nog te pakken zal nemen (p. 155), getuigt niet van sympathie voor *Reinaert*, zoals Malfliet stelt. Hier wordt de verteltechniek van dramatische ironie toegepast waarbij het publiek bij de gratie van de verteller meer te weten komt dan de verhaalpersonages zelf. Het gaat hier om het creëren van spanning, niet om stemmingmakerij.

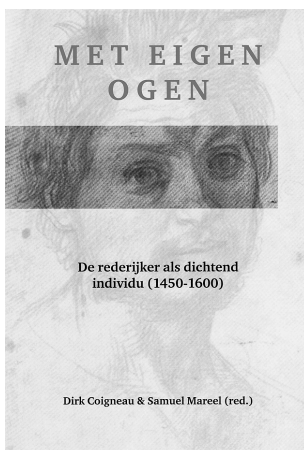
Meer dan eens wordt de indruk gewekt dat Malfliet de resultaten van zijn onderzoek probeert te sturen om ze te laten passen binnen het historische kader dat hij vooropstelt. Vele van zijn bevindingen blijken in feite gebouwd op los zand en overstijgen het niveau van de hypothese niet. In die zin lijkt het bepaald lidwoord in de ondertitel van *Van den vos Reynaerde. De feiten* dan ook te hoog gegrepen.

VEERLE UYTTERSROT
Universiteit Gent

³ Zie hiervoor J. Janssens, 'Dolen door het land van Reynaert. Het Reynaertonderzoek in het voorbijge decennium: een hoogst persoonlijke kijk', in: *Tiecelijn 21. Jaarboek 1 van het Reynaertgenootschap*, 2008, 79-95.

De rederijker als individueel auteur

Dirk Coigneau & Samuel Mareel (ed.), *Met eigen ogen. De rederijker als dichtend individu (1450-1600)*. Gent: De Fonteine, 2009. (Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica 'De Fonteine' te Gent, Jaarboek 2008, LVIII, Tweede reeks: nr. 50). 272 p. ISSN 2030-2231. Prijs: € 32,00 (binnenland); € 38,00 (buitenland).

Rederijkerskunst is collectieve kunst. Om dat gangbare beeld bij te stellen en te nuanceren werd op 30 november en 1 december 2006 een colloquium georganiseerd in Gent, waar achttien onderzoekers hun licht lieten schijnen over de individualiteit binnen deze 'collectieve' rederijkerij. Twaalf van deze bijdragen werden – al dan niet uitgebreid en herwerkt – door de rederijkerskamer De Fonteine gebundeld in haar Jaarboek van 2008. Ter gelegenheid van dit themanummer kreeg het Jaarboek een eigen stofomslag en de titel van het colloquium: *Met eigen ogen. De rederijker als dichtend individu (1450-1600)*.

De twaalf bijdragen worden voorafgegaan door een inleiding van Samuel Mareel waarin hij het verband tussen de verschillende bijdragen probeert te expliciteren. Wanneer we de afzonderlijke bijdragen echter onder de loep nemen, dan zien we dat de perspectieven erg uiteenlopend zijn en dat het concept van de rederijker als dichtend individu wel heel breed is opgevat. Het nadeel hiervan is dat de bundel minder een hecht geheel vormt dan men zou verwachten. Het voordeel daarentegen is dat de lezer geconfronteerd wordt met een aantal heel verschillende invalshoeken. Juist die verscheidenheid kan stimulerend werken voor verder onderzoek op dit nog weinig ontgonnen terrein.

De ondertitel van de bundel bakent het onderwerp af in de tijd: 1450-1600. Er wordt spijtig genoeg nergens verantwoord waarom voor deze periodisering gekozen werd. Tegelijk blijkt ze niet beknottend, aangezien Arjan van Dixhoorn in zijn bijdrage de periode 1550-1650 behandelt en ook Nelleke Mosers bijdrage de grens van 1600 deels overschrijdt. Er is echter nog meer aan de hand met de ondertitel: die voorspelt namelijk dat het in deze bundel over rederijkers zal gaan, maar toch zijn er twee bijdragen over de Franstalige *Rhétoriqueurs*, die behalve hun naam toch betrekkelijk weinig gemeen hebben met de Nederlandstalige rederijkers. Mareel verantwoordt de aanwezigheid van bijdragen over de *Rhétoriqueurs* door te benadrukken dat de aandacht voor de individuele auteur sterk ontwikkeld is in de studie van de Franstalige letterkunde. Hoewel dit in het licht van de internationalisering van de literatuurbenadering verrijkend kan zijn, vallen deze bijdragen in de bundel op en beklemtonen ze veeleer de verschillen tussen de *Rhétoriqueurs* en de rederijkers dan de gelijkenissen.

In de bundel is er tussen de verschillende bijdragen vaak een enorm verschil qua invalshoek en onderwerp. Zowel Herman Pleij als Judith Kessler werken rond

Anna Bijns, maar ook daar is de invalshoek verschillend. Pleij betreft het leven van Bijns op haar werk, terwijl Keßler aandacht besteedt aan de lezer en wat hij van het werk maakt. De bijdragen van Doudet en Jennequin-Leroy gaan allebei over de *Rhétoriqueurs*, maar waar Doudet de positionering van de verschillende representanten bekijkt, heeft Jennequin-Leroy aandacht voor Jean Molinet, die een geijkt genre naar zijn hand zet en zo individualiteit in zijn werk brengt. Wilma Keesman, Elsa Strietman en Bas Jongenelen onderzoeken hoe individuele rederijders omgaan met bestaande stof. Keesman doet dat aan de hand van de rederijker Marcus van Vaernewijck, die gebruikmaakt van historische bronnen die hij eigenzinnig verwerkt in zijn *De historie van Belgis*, terwijl Strietman twee verschillende toneelstukken die dezelfde Bijbelse stof verwerken met elkaar vergelijkt om de eigenheid van de auteurs te bepalen. Jongenelen bekijkt hoe Pieter Willemsz een eigen vertaling en bewerking van *Le chevalier délibéré* tot stand bracht. Werner Waterschoot en Stijn Bussels onderzoeken teksten die niet als prototypisch voor de rederijdersliteratuur worden beschouwd, maar toch duidelijke kenmerken van die literatuur bevatten. Bij Waterschoot gaat het om Lucas d'Heere en diens *Den Hof en Boomgaard der Poësie*, hét werk waarin de vroegrenaissance in de Nederlandse literatuur haar intrede doet, maar waarin d'Heere zich tegelijk als 'volbloed rederijker' (p. 121) manifesteert. Bussels onderzoekt de visie van Coornhert op de rederijders en het theater aan de hand van zijn toneelstukken en de voorredes ervan. De invalshoek van Arjan van Dixhoorn is weer anders: hij onderzoekt hoe individuele rederijders de kamers vooral gebruiken als opleidingsinstituut, waarna ze buiten de kamer een eigen literaire carrière uitbouwen. Hij onderscheidt vier niveaus van actieve leden in de kamers (scholier, meester/publicist, volkstalig geleerde en humanist) en elke rederijker zou volgens Van Dixhoorn in zo'n vakje geplaatst kunnen worden. Nelleke Moser en Anke van Herk, ten slotte, onderzoeken handschriften van rederijders op individualiteit. Moser bekijkt autografen van vier rederijders (Cornelis Everaert, Eduard de Dene, Ruthgers van der Lith en Jan Sieuwertz Kolm) om te zien hoe zij zich daarin presenteren in relatie tot hun kamers. Van Herk onderzoekt een verzamelhandschrift van de Amsterdamse rederijker Reyner Gheurtsz, waarbij ze kijkt hoe Gheurtsz te werk ging bij de selectie en opname van stukken in de verzameling. Ze heeft daarbij ook aandacht voor een spreekwoordenverzameling die Gheurtsz aanlegt.

Zoals blijkt uit dit overzicht en zoals eerder vermeld, is *Met eigen ogen* een heel diverse bundel geworden waarin de bijdragen niet strikt beperkt werden in periodisering (zoals de titel toch doet vermoeden) en onderwerp (het gaat bijvoorbeeld niet enkel over rederijders, maar ook over *Rhétoriqueurs*). Ook qua niveau zijn er nogal wat verschillen. Deze hybride bundel wijst erop dat het onderzoek naar de individualiteit bij de 'collectieve' rederijderskunst niet vanzelfsprekend, maar gelaagd en genuanceerd is. De dichotomie individualiteit-collectiviteit is vaak problematisch en Mareel waarschuwt terecht dat 'de hier besproken auteurs zich constant in schemerzones [bewegen], waar individualiteit en collectiviteit [...] in elkaar overlopen' (p. 19). De verschillende invalshoeken die de onderzoekers gebruiken, leveren alvast interessante uitgangspunten op voor verder onderzoek.

PASCAL CALU
FWO-Vlaanderen, K.U.Leuven

Weldenken is welzijn

Ruben Buys, *De kunst van het weldenken. Lekenfilosofie en volkstalig rationalisme in de Nederlanden (1550-1600)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009. (Bibliotheca dissidentium neerlandicorum). 312 p. ISBN 978-90-8964-143-4. Prijs: € 42,50.

In 1586 verscheen Dirk Volckertszn. Coornherts *Zedekunst dat is wellevenskunste*.⁴ Deze eerste gesystematiseerde ethica in de Nederlandse volkstaal, door velen als Coornherts meesterwerk beschouwd, biedt een mooi overzicht van het filosofische en morele programma van de auteur. Dat programma kan worden samengevat aan de hand van drie belangrijke denkmotieven die ook centraal staan in de rest van Coornherts imposante oeuvre: perfectisme, kennis en matiging. Interessant is dat deze themata niet alleen op elkaar inhaken, maar dat ze tegelijk nauw verbonden zijn met andere *Leitmotive* in Coornherts denken. Zo sluit Coornherts volmaakbaarheidsideaal bijvoorbeeld aan bij zijn ontkenning van Calvijns ideeën over de erfzonde en de predestinatie. Zo ook haakt Coornherts tolerantiebegrif in op zijn ideeën over waarheid en op

het belang van geestelijke vrijheid. Ten slotte is het ook niet onbelangrijk om op te merken dat de drie hoofdmotieven in de *Zedekunst* ook nog eens met elkaar worden verbonden en geïllustreerd door Coornherts visie op het rechtmatig passiebeheer in het licht van een deugdelijk leven.

In zijn proefschrift *De kunst van het weldenken*, bekroond met de *Praemium Erasmianum*, kent filosoof en ideeënhistoricus Ruben Buys een centrale rol toe aan de teksten van de auteur die Bruno Becker in een inmiddels befaamde uitdrukking omschreef als 'de zestiende-eeuwse apostel der volmaakbaarheid'. Daarbij focust Buys vooral op Coornherts moreel filosofische werken en in het bijzonder op de *Zedekunst*. Hij maakt daarbij echter ook gewag van andere werken die Coornherts signatuur dragen omdat die eveneens een licht kunnen werpen op zijn ethische standpunten. Buys besteedt in zijn studie hoofdzakelijk aandacht aan Coornhert omdat hij hem percipieert als één van de belangrijkste, zoniet toch de meest zichtbare en expliciete exponent van de vroegmoderne volkstalig rationalistische denkstroming die hij het 'weldenken' noemt (p. 253 en 157). Met deze notie refereert Buys aan een vorm van 'ethisch rationalisme' die wortelt in de late middeleeuwen, maar pas tegen de tweede helft van de zestiende eeuw duidelijk een coherente literatuur heeft voortgebracht. Dit rationalisme, zo geeft Buys jammer genoeg pas in het laatste hoofdstuk van zijn proefschrift duidelijk aan, heeft maar weinig te maken met het latere verlichtingsdenken, waarvoor het paradoxaal genoeg een 'voorbereidende rol' speelde (p. 24).

Reeds in de titel van zijn studie expliciteert Buys dat de filosofie van het wellevens, door Coornhert in zijn *Zedekunst* gedefinieerd als 'een wel gheschickte [i.e. geordende]

⁴ Voor meer informatie kan de site van de Coornhertstichting worden geraadpleegd: <http://www.coornhertstichting.nl/Coornhert/>

kennisse (macht hebbende door ghewoonte) om de gheleerde dueghde te volbrengen' (*Zedekunst* I, I.1), in de eerste plaats een *weldenken* vooronderstelt. Dat weldenken moet zich per definitie uitdrukken in een deugdelijke praxis die zich door een noodzakelijke hernieuwde toepassing steeds fijner laat afstemmen op de morele plichten waarvan God ons aanraadt die te volgen om tot zaligheid te komen. Hoewel de noties 'weldenken' en 'weldenker' een 'construct' (p. 253) zijn – de vertegenwoordigers van deze stroming hebben zich immers nooit gezamenlijk als dusdanig geprofileerd – vindt Buys dat er toch 'meer dan voldoende aanleiding' bestaat 'om over een coherent rationalisme' (p. 253) te kunnen spreken.

Buys toont verder aan dat de traditie van dit weldenken eveneens belangrijke vertegenwoordigers vond in het werk van andere vroegmoderne auteurs zoals Marcus Antonius Gillis en Hendrik Spiegel, alsook in een welbepaalde tak van de late rederijderskamers uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Duidelijk is dat de filosofie van het weldenken niet zomaar uit het niets ontstond: daarom ook besteedt Buys in zijn proefschrift ruim aandacht aan de laatmiddeleeuwse wegbereiders van deze rationalistische ethiek. Hij analyseert daarbij fragmenten uit verscheidene werken van respectievelijk Jacob van Maerlant (*Wapene Martijn*, *Spiegel Historiael* en *Derde Martijn*), Jan van Boendale (*Die Dietsche doctrinale*, *Der Leken Spieghel* en *Boec van der wraken*), Dirc Potter (*Der Minnen Loep* en *Blome der doechden*) en enkele rederijders van de vijftiende en vroege zestiende eeuw zoals Anthonis de Roovere en Thomas van der Noot.

De brede aanpak van Buys heeft jammer genoeg enkele nadelen. Dat hij het ethisch rationalisme uit de tweede helft van de zestiende eeuw goed wil omkaderen en van elke auteur ook meerdere titels tracht te behandelen, is op zich lovenswaardig, interessant en bij momenten zeker ook vernieuwend. Maar daardoor slaagt Buys er naar mijn gevoel niet in om in het bestek van zijn project een grondige analyse uit te voeren van het werk van Coornhert, de weldenker die hij in zijn studie nochtans centraal stelt. Belangrijk is dat hij zich op die manier vergist in de morele betekenis die Coornhert in zijn werk aan de wil toekent.

Vanuit zijn lectuur van de *Zedekunst* stelt Buys dat enkel de rede binnen Coornherts ethisch paradigma van 'eminent moreel belang' is en daarom boven de wil staat, omdat deze laatste 'gebonden is de rede te gehoorzamen' (p. 51). Hiermee levert Buys zonder meer een te eenzijdige kijk op de zaak. Zoals immers niet alleen in de *Zedekunst* maar ook nog in andere geschriften van Coornhert te lezen staat, is het uiteindelijk juist de wil die het verschil maakt tussen een deugdelijk en een zondig leven: 'daar en werd niet altoos ghewilt dan onder schyn of weten dat het ghewilde voor den willer ghoed zy. Zo ist dan oock alleen den wille daar door de menschen dueghdelyck of zondelyck leven' (*Zedekunst* II, I.19). Indien we dan toch in termen van hiërarchie zouden spreken, moet het dus gaan om een interactieve vorm van hiërarchie waarbij niet de rede, maar de wil de belangrijkste morele dimensie vertegenwoordigt. Nog beter is het misschien te spreken van een circulair verband tussen beide.

De idee van een morele wisselwerking tussen wil en rede wordt geïllustreerd door Coornherts visie op het beheer van de menselijke gevoelens of 'passies'. Buys stipt de problematiek van de passies meermaals aan, maar hij werkt ze over het geheel van zijn studie naar mijn gevoel niet altijd genoeg uit. Gegeven de opzet van zijn studie is dat natuurlijk logisch, maar in het geval van Coornhert dreigt Buys daarmee de klemtoon, mede wat het morele belang van de wil betreft, verkeerd te leggen. Daarnaast zou een grondiger analyse van de reflectie op het gegeven van de passies in het werk van Coornhert en van andere auteurs binnen de volkstalige traditie Buys' studie een meerwaarde kunnen schenken: niet alleen zou zo'n analyse een

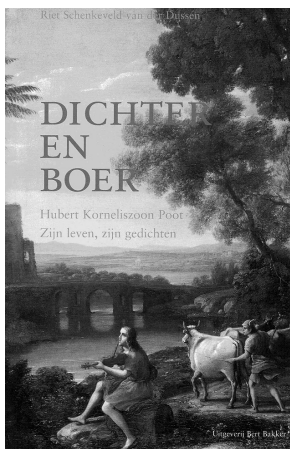
beter zicht bieden op het morele programma dat Coornhert en zijn collega's wilden uitdragen; maar ook op de antieke en middeleeuwse denkradities waarbinnen zij zich hebben bewogen.

Voordeel van Buys' studie is natuurlijk wel dat de lezer een breder zicht krijgt op de diachronische ontwikkelingen binnen het rationalistisch denken; nadeel is dat dit beeld niet volledig kan worden genoemd. Dit hoeft op zich geen probleem te vormen, ware het niet dat Buys zich – zoals hij op een bepaald moment zelf toegeeft (p. 62) – ondanks de logische beperkingen van zijn onderzoek, soms aan overhaaste conclusies waagt en op die manier de kracht van zijn eigen betoog af en toe wat onderuithaalt. Mijn stellingname hoeft evenwel geenszins afbreuk te doen aan de waarde van Buys' werk: het is vlot geschreven, helder ingedeeld en het brengt zeker nieuwe elementen aan. Maar zoals Coornhert zelf zou zeggen, het wellevens is een kunst, en de kennis van die kunst moet nu eenmaal dagelijks worden bijgeschaafd.

JULIE ROGIEST
Universiteit Gent

Dichter noch boer? De tragiek van Hubert Korneliszoon Poot

Riet Schenkeveld-van der Dussen, *Dichter en boer. Hubert Korneliszoon Poot. Zijn leven, zijn gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009. (Deltareeks). 480 p., ills. ISBN 978-90-351-3341-9. Prijs: € 34,95.

‘Hier ligt Poot/ Hij is dood’. Met deze bekende, maar nog steeds komische epitaf die Gerrit van de Linde op de achttiende-eeuwse dichter Hubert Korneliszoon Poot schreef, opent Riet Schenkeveld-van der Dussens nieuwe bijdrage aan de Deltareeks, *Dichter en boer*. De regels nodigen uit tot meligheid: in Schenkevelds inleiding worden verschillende variaties op het rijmpje aangereikt (zo zag men, leren we, in de achttiende eeuw wel brood in Poot). Toch heeft Schenkeveld een serieuze bedoeling met het citaat. De vraag die zij met de onomstotelijke waarheid van het grafschrift opwerpt, raakt aan het hart van haar bloemlezing uit Poots werk: is Poot ook als dichter dood?

Poot, een boerenzoon uit het Zuid-Hollandse Abtswoude, brak door als dichter op zevenentwintigjarige leeftijd met zijn *Mengeldichten* (1716).

Het boekje werd lovend ontvangen (onder anderen door Justus van Effen), beleefde in tien jaar vijf herdrukken en maakte hem in een klap tot een bekendheid. Dat een betrekkelijk ongeschoolde boer – Poot doorliep alleen de dorpsschool, maakte via de lokale rederijders kennis met de dichtkunst en bekwaamde zich hierin door zelfstudie – zulke zoetvloeiende verzen schreef werd door de literaire wereld als een sensatie ervaren. ‘De boer verstaat zijn taal’, noteerde een recensent enigszins verbaasd en uit de hoogte. De ontvangst van Poots debuut bepaalde voor een belangrijk deel de loop van zijn leven. Poot verwierf zich een plaats in intellectuele kringen en besloot het

boerenbestaan in Abtswoude te verruilen voor het leven van broodschrijver in Delft. De rest van zijn leven kende de tragiek van de on vervulde belofte. Poot verloor het plezier in het dichten, raakte aan de drank en evenaarde nooit meer het succes van zijn beginjaren. In zijn persoonlijke leven zat het ook al niet mee: hij werd verliefd op een burgemeestersdochter, Neeltje, en moest jaren wachten tot het huwelijk – uiteraard boven zijn stand – eindelijk door haar familie werd goedgekeurd. Het geluk dat hem uiteindelijk ten deel viel duurde maar kort. Een dochttertje stierf kort na de geboorte, en een paar maanden later bezweek ook Poot zelf.

Riet Schenkeveld heeft haar naam nadrukkelijk aan die van Poot verbonden. In 1968 publiceerde zij haar dissertatie *Het dichterschap van Hubert Korneliszoon Poot*. In 1969 volgde een bloemlezing uit zijn werk, en in 1995 bezorgde zij in de Alfareeks het deeltje *Hubert Korneliszoon Poot. Gedichten*. In haar inleiding bij *Dichter en boer* weet zij haar onmiskenbare liefde en fascinatie voor het fenomeen Poot op de lezer over te brengen. Haar beschrijvingen van de tragiek van Poots leven zijn met empathie geschreven en boeiend om te lezen. Ook Schenkevelds karakterisering van Poot als tussenfiguur is interessant. Aan de ene kant toont zij hoe Poot met één been in de zeventiende eeuw stond, de taal van Hooft, Huygens, en Vondel nabootste en zich eigen maakte. Aan de andere kant ziet zij in hem het moderne dichterschap gloren. Zo schreef Poot relatief vaak en openhartig over eigen ondeugden en ongeluk, wat voor een vroegmoderne dichter uitzonderlijk was. De aanzet tot de romantische natuurbewondering die Schenkeveld leest in zijn gedicht 'De nacht' duidt er eveneens op dat Poot op de drempel van een nieuwe tijd stond.

Toch laat dit nieuwste Pootboek ook de smaak na van een opgewarmd klikkje. De inleiding volgt weliswaar een chronologische lijn, maar zou gebaat zijn geweest bij meer thematische eenheid. Korte, schetsmatige paragraafjes worden onderbroken door al even korte analyses van gedichten; een leidende gedachte ontbreekt. Schenkevelds eigen aanwezigheid in de tekst is wat dat betreft illustratief. Regelmatig treedt de auteur in haar inleiding als verteller naar voren. Haar bespreking van 'Akkerleven' opent bijvoorbeeld met een biografische vraag: 'Misschien is het wel vijftig jaar geleden dat ik 'Akkerleven' voor het eerst las [...] Vond ik het mooi, raar, komisch? [...] Proberen maar' (p. 35). Het zou boeiend kunnen zijn om te zien hoe deze prominente neerlandica zich heeft ontwikkeld en hoe zij terugkijkt op haar eigen interpretaties uit het prille begin van haar carrière – een boek op zich, zou je zeggen. Maar dergelijke inzichten biedt de bespreking niet. In dezelfde, bijna achteloze stijl zet Schenkeveld nog enkele persoonlijke toetsen (haar zwager blijkt net als Poot boerenzoon), maar de functie ervan is onduidelijk en een antwoord op de vragen waarmee het intermezzo begon blijft uit.

Zo wordt uiteindelijk ook het cultuurhistorische belang van Poot en zijn werk niet uitgediept. Terecht merkt Jan Blokker in een recensie in *NRC Handelsblad* (19 februari 2010) op dat hij na lezing nog steeds niet weet of Poot 'onze eerste *poète maudit*' was. Schenkeveld suggereert van wel, maar daar blijft het bij. Wanneer ze wijst op de autobiografische elementen in Poots gedichten, wordt niet altijd duidelijk wat daar nu eigenlijk de status van is. Was Poots benadrukken van zijn agrarische achtergrond en zijn beëelte, ondichterlijke handen oprechte bescheidenheid, bewuste verdrinking van de werkelijkheid, of molk hij als een slimme boer zijn voornaamste *claim to fame* uit? Schenkevelds inleiding zou erbij gebaat zijn geweest wanneer dergelijke vragen in een breder kader waren besproken. Een vergelijking tussen Poot en een autodidactische dichter als de zeventiende-eeuwer Jan Vos zou hier voor de hand hebben gelegen. Vos afficheerde zichzelf stevast als 'glazenmaker'. Net als Poot ging hij prat op zijn beperkte scholing en eentaligheid, en net als Poot leed hij

aan overcompensatie door te grossieren in mythologische verwijzingen. Zo'n vergelijking had meer gestalte kunnen geven aan het zelfbeeld van Poot als vroegmodern natuurtalent.

Dat *Dichter en boer* overtuigingskracht ontbeert, ligt echter vooral aan Poots poëzie zelf. Die schiet simpelweg tekort om het boek te kunnen dragen. Schenkeveld is de eerste om die tekortkomingen toe te geven. Poots neiging om zijn tweedehands kennis van de klassieken te etaleren en zijn regelmatig gezochte stijlfiguren noemt ze ronduit 'afschrikwekkend'. Net als in haar proefschrift kenschetst Schenkeveld Poot als een 'gladde' poeta minor, wiens poëzie 'langdradig' was, en bol stond van 'stoplappen', 'herhalingen en opvullingen'. Ook als Schenkeveld Poot verdedigt gaat het niet altijd van harte. Al in de eerste pagina's luidt het apologetisch dat 'dichterlijke charme' niet makkelijk onder woorden te brengen is (p. 19). Om die stelling kracht bij te zetten citeert ze Shakespeare's *Romeo and Juliet*: 'Night's candles are burnt out, and jocund day/ Stands tiptoe on the misty mountaintops'. Het onbedoelde resultaat is toch vooral dat de 400 pagina's Poot die volgen er nogal schril bij afsteken. Zo luidt een vergelijkbare passage bij Poot: 'De moede zonnnewagen/ Staat vrachtloos. D'avondzon/ Zinkt in de Westerpekelbron' (p. 195). 'Westerpekelbron' als perifrasedoet voor de Noordzee: het is zo'n typische Poot-vondst die exemplarisch is voor zijn dichterlijk tekort. Breekt bij Shakespeare het licht door, bij Poot treedt al gauw de vermoeidheid in.

Dit gegeven is belangrijk, want *Dichter en boer* is geen wetenschappelijke editie. Het doel van deze bloemlezing is – in lijn met de uitgangspunten van de 'hervormde' Deltareeks – het werk van Poot toegankelijk te maken voor een breed publiek.⁵ Er is veel aan gedaan om dat doel te verwezenlijken. Elk gedicht wordt voorafgegaan door een korte inleiding, waarin onderwerp en inhoud voor de algemene lezer worden geïntroduceerd. In de kantlijn worden duistere passages, Bijbelse verwijzingen en in onbruik geraakte woorden toegelicht. Woorden als 'jadders', 'kouter' en 'voeteuvel', die deel uitmaakten van Poots agrarische vocabulaire, behoeven voor de moderne lezer nu eenmaal vertaling. Voor de (steeds terugkerende) mythologische verwijzingen is achter in het boek een uitvouwbare verklarende lijst opgenomen, zodat het lezen niet door bladeren hoeft te worden onderbroken. Het boek is dus keurig verzorgd en de toelichtingen zijn goed toegesneden op een publieksreeks. Het probleem is dat dit laatste niet geldt voor het overgrote deel van Poots poëzie. Zijn beste werk leent zich voor een appendix bij zijn interessante biografie, of voor opname in een bloemlezing van achttiende-eeuwse natuurgedichten – op zichzelf staan kan Poot niet meer.

Schenkeveld geeft toe dat slechts een handjevol van Poots gedichten het verdient om bekend te blijven. Vanwaar dan deze uitgebreide bloemlezing? Waarom niet het (dunne) Alfa-deeltje opnieuw uitgebracht, waarin dat handjevol al was opgenomen? Beschikbaarheid is geen argument, want Poots volledige werk kan door liefhebbers en onderzoekers op www.dbnl.nl worden geraadpleegd. Schenkeveld voert drie redenen aan voor de overdaad aan slappe gedichten:

in de eerste plaats om te laten zien in welke context de toppers staan [...] Verder ook om te laten zien hoe de schrijver zijn netwerk opbouwde, opdrachten verwierf en vakwerk leverde [...] En in de derde plaats omdat de poëzie gelezen kan worden als een weerspiegeling van het tragische leven van een begaafde man (p. 84).

Deze redenering maakt duidelijk dat bij de opzet van dit deel in de Deltareeks onvoldoende rekening is gehouden met de beoogde lezers. Het punt is dat Poots

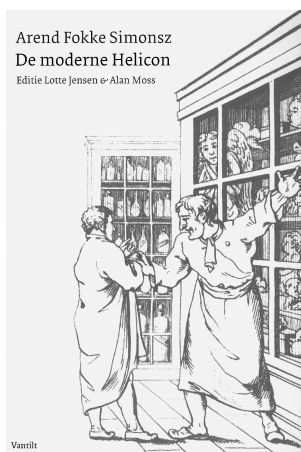
⁵ Zie voor de hervorming van deze reeks: <http://www.nlpvf.nl/delta/hervorming.php>

gedichten uit zichzelf weinig 'laten zien'. De context, het functioneren en de tragiek van Poets poëzie voor een breed publiek inzichtelijk en invoelbaar te maken is de taak van de literatuurhistoricus, niet van de gedichten zelf.

HELMER HELMERS
Universiteit Leiden

De winkel van Apollo

Arend Fokke Simonsz, *De moderne Helicon*. Ed. Lotte Jensen & Alan Moss. Nijmegen: Vantilt, 2010. 116 p., ills. ISBN 978-94-6004-057-3. Prijs: € 13,50.

Op een niet nader te preciseren datum in 1792 hield de Amsterdamse drukker en publicist Arend Fokke Simonsz voor het genootschap Felix Meritis een luimige voordracht, waarvan hij de tekst nog datzelfde jaar uitgaf. *De moderne Helicon* bleef zijn bekendste werk en werd tot midden de negentiende eeuw geregeld herdrukt. De nu voorliggende uitgave is de eerste sinds 1852.

De tekstbezorgers schreven een uitvoerige inleiding, die ongeveer de helft van het fraai verzorgde bandje vult. We vinden er, in perfecte dosering, alle nuttige realia over leven en werk van de auteur en over de diverse tradities – verbeelde reis, droomrelaas, burleske humor – waar *De moderne Helicon* bij aansluit. Daarna vernemen we dat het voorbeeld navolgers vond: Fokke zelf, zijn kompaan Witsen Geysbeeck en een anoniem gebleven derde schreven tussen 1795 en 1799 drie doorbouwteksten, die de editoren uitvoerig samenvatten. Men kan daarbij alleen betreuren dat ze er niet voor gekozen hebben om meteen het hele kwartet te publiceren...

Wat voorligt is in elk geval zeer de moeite waard. Fokke vertelt hoe hij, indommend boven zijn courant, in zijn droom advertenties bleef lezen en zo een aankondiging vond over een zekere Apollo van Delos, die op de Helicon een winkel in poëziewerkstukken zou drijven. De dromer wordt begrijpelijkerwijze nieuwsgierig en vindt de zaak meteen. Hij ontdekt er hoe Apollo wel bijzonder oud geworden is en zijn levensavond doorbrengt als een intussen zelf erg prozaïsche koopman in poëtisch materiaal. Je kunt bij hem terecht voor rijmwoorden, maar ook voor kloppende harten, hete of zilte tranen en voor allerlei hoogdravend beeldspraakmateriaal dat, omdat het hier in materiële uitvoering over de toonbank gaat, vanzelf komisch oogt. De winkel heeft alles overvloedig in voorraad; de belangrijkste grief van Fokke tegen de poëzie van zijn tijdgenoten is dat ze bij alle gelegenheden dezelfde gezwollen taal en versleten beelden blijven herhalen, die de winkel dus in grote hoeveelheden ter beschikking moet houden.

De idee wordt uitgewerkt met veel fantasie en de nodige vondsten, zodat het stuk, dat sowieso niet lang mocht uitvallen omdat het op één avond moest worden voorgelezen, geen moment vervelt. De editoren rekenen terecht af met het gangbare idee dat Fokke de genadeslag toebrengt aan het sentimentele pathos dat veel achttiende-eeuwse

teksten voor de hedendaagse lezer nagenoeg onverteerbaar maakt. In 1792 was die mode in de Nederlandse letteren alweer een tiental jaren over haar hoogtepunt heen, zodat Fokke, die haar inderdaad geregeld in het vizier neemt, op dat punt bijna een achterhoedegevecht levert: het pathos was juist dankbaar materiaal voor een onderhoudende satire omdat ook de toehoorders in Felix Meritis het vanzelf achterhaald vonden.

Die toehoorders zouden wel verrast opgekeken hebben bij de stelling dat 'het sentimentalisme [...] een literaire stroming [was] waarin de gevoelsverfijning centraal stond' (p. 24). Sentimenteel proza wilde het hebben over spontane en diep doorvoelde emoties, die in principe ongekunsteld op papier moesten komen. Dat de praktijk nogal stereotiep pleegt uit te vallen laat onverlet dat de pathetische woorden er telkens opnieuw aanspraak op maken de rechtstreekse expressie te zijn van een brandend hart en dus, anders dan bijvoorbeeld voor de hoofse liefde geldt, eerder mikken op natuurlijkheid dan op welke vorm van stilering dan ook. Die directheid klinkt voor ons allesbehalve overtuigend, maar is niettemin het belangrijkste *novum* van de sentimentele letteren, die daarmee een bijzonder vroege aanzet vormen voor alle latere *nicht mehr schönen Künste*. 'Verfijning' is in deze context zeker niet het meest geschikte woord; het is ook het enige schoonheidsfoutje in deze verder vlekkeloze tekstuitgave.

PAUL PELCKMANS
Universiteit Antwerpen

Multatuli contra Van Lennep

Ika Sorgdrager & Dik van der Meulen (ed.), *'Ik heb u den Havelaar niet verkocht.'* *Multatuli contra Van Lennep*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2010. 207 p. ISBN 978-90-5937-239-9. Prijs: € 29,50.

Als Eduard Douwes Dekker de netversie van *Max Havelaar* klaar heeft, stuurt hij deze ter beoordeling aan zijn broer Jan. Via Jan komt het ingebonden manuscript terecht bij mr. W.J.C. van Hasselt, raadsheer bij het Provinciaal Hof en oud-redacteur van het tijdschrift *De Gids*. Deze had eerder moeite gedaan om Multatuli's toneelstuk *De eerlooze* bij een toneelgezelschap onder te brengen. Van Hasselt stuurt het manuscript op zijn beurt ter beoordeling door aan de toentertijd beroemde schrijver Jacob van Lennep. Van Lennep toont zich direct enthousiast en zegt bereid te zijn de auteur aan een fatsoenlijke uitgever te helpen. Het wordt de Amsterdamse boekhandelaar-uitgever Joost de Ruyter, bij wie hij ook zelf heeft gepubliceerd. Maar om een contract met de Ruyter te kunnen afsluiten, heeft hij het kopijrecht van Douwes Dekker nodig, zo laat hij de auteur op 23 janu-

ari 1860 weten: 'Om nu met de Ruyter een kontrakt te kunnen maken, dien ik het bewijs te hebben, dat ik daartoe het recht heb'. Douwes Dekker voldoet aan het verzoek. Een conflict is geboren. Want als Douwes Dekker later overweegt een goedkope druk

van *Max Havelaar* op de markt te brengen, blijkt dit onmogelijk, omdat de uitgever zegt over het kopijrecht op het boek te beschikken. Douwes Dekker meent echter dat hij de rechtmatige eigenaar is. Hij schrijft hierover op 1 oktober 1860 aan Van Lennep: '*Ik heb mijn manuscript niet verkocht*'; ik heb met dankbaarheid uwe hulp aangenomen om het gedrukt te krijgen [...]'. Het geldt dat hij op voorhand kreeg, ziet hij als voorschot en dient niet als koopsom te worden beschouwd. Om zijn gelijk te verkrijgen, daagt hij Van Lennep en De Ruyter voor de rechter. Volgens hem had Van Lennep namelijk het kopijrecht van hem niet in eigendom gekregen: hij heeft hem alleen een beperkt beschikkingsrecht gegeven, dat wil zeggen alleen 'lastgeving' tot handelen, ofwel een mandaat voor het uitbrengen van *Max Havelaar*. Het lukt Douwes Dekker evenwel niet het bewijs van lastgeving te leveren. Dit oordeel is althans de Rechtbank Amsterdam toegedaan en in hoger beroep ook het Provinciaal Gerechtshof in Noord-Holland.

Over de zaak Douwes Dekker contra Van Lennep is vaak geschreven. Robert Verhoogt laat dit in zijn bijdrage aan de bundel '*Ik heb u den Havelaar niet verkocht*' duidelijk zien. In vrijwel elk kroonjaar van Douwes Dekker is er wel aandacht aan besteed. Maar men ging zelden uitvoerig op de zaak in en voor zover dat wel gebeurde groef een analyse zelden diep. Pas in de jaren zeventig van de twintigste eeuw zou I. Kisch als eerste een grondige juridische analyse van het conflict maken. Daarbij beschuldigde hij Van Lennep van misleiding door te doen alsof hij eigenaar van *Max Havelaar* moest zijn wilde hij met een uitgever kunnen onderhandelen.

'*Ik heb u den Havelaar niet verkocht*' is een uitvloeisel van een initiatief van de studiegroep 'Geschiedenis van het auteursrecht' van de Vereniging voor Auteursrecht. Daarin heeft een aantal juristen de zaak Douwes Dekker contra Van Lennep tot object van onderzoek gemaakt. Verder heeft men enkele historici gevraagd een maatschappelijke en culturele context te schetsen. René Klomp, raadsheer bij het Gerechtshof te Amsterdam, besteedt aandacht aan de wijze waarop in de negentiende eeuw werd geprocedeerd en David Peperkorn, voormalig advocaat en vicepresident van het Gerechtshof te Amsterdam, beschrijft de rechtspositie van Multatuli met betrekking tot *Max Havelaar*. Zij analyseren de gevoerde processen en vergelijken die met de huidige rechtsgang. Vergeleken met andere processen in de negentiende eeuw valt aan de zaak Douwes Dekker contra Van Lennep eigenlijk weinig bijzonders op te merken, schrijven beiden. Of het moest zijn dat Van Lennep heeft afgezien van zijn recht op dupliek, d.w.z. de mogelijkheid te reageren op de advocaat van Dekker. Naar alle waarschijnlijkheid zag hij hiervan af omdat hij zeker was van zijn zaak, aldus Klomp. In zijn vergelijking met de huidige rechtsgang merkt Peperkorn op dat een rechter vandaag de dag meer werk zou maken van Van Lenneps bewering dat hij alleen een contract kan opmaken als hij over het kopijrecht beschikt. Verder schetsen juristen als Ika Sorgdrager en Leo Frijda profielen van respectievelijk W.J.C. van Hasselt, die deel uitmaakte van het Provinciaal Gerechtshof in Noord-Holland, dat Dekker in hoger beroep veroordeelde, en J.G.A. Faber, de advocaat van Dekker. Sorgdrager ontdekte dat Van Hasselt, in tegenstelling tot wat onder anderen G. Stuiveling dacht, in feite helemaal niet als rechter over de zaak heeft geoordeeld. En over de rol van Faber, de advocaat van Douwes Dekker, wiens optreden nogal eens is gelaakt, schrijft Frijda onder meer dat het interessant zou zijn te weten of Faber behalve lastgeving nog andere juridische keuzemogelijkheden aan Dekker heeft voorgelegd om in het proces te gebruiken, zoals dwaling of bedrog.

De persoonsgerichte aanpak van sommige juristen vinden wij ook terug in bijdragen van de cultuurhistorici, zoals Marita Mathijssen. Zij geeft een beschrijving van Van

Lennep, die zij neerzet als iemand die bereid was Dekker aan een uitgever te helpen omdat hij de kwaliteit van *Max Havelaar* inzag en omdat hij gewoon was auteurs in nood te steunen, maar ook omdat hij de politieke rust in Nederland wenste te bewaren. In een andere bijdrage aan de bundel geeft zij een schets van de eerste uitgever van *Max Havelaar*, Joost de Ruyter. Hij wordt door haar getypeerd als een ietwat burgerlijke man, die geen politieke strubbelingen wenste en Van Lennep te vriend wilde houden. Het is een goed initiatief geweest om academici die normaliter in gescheiden wetenschappelijke werelden werken, die van de rechtspraak en de cultuurgeschiedenis, voor dit project bij elkaar te brengen. De samenwerking had overigens wel wat intensiever en systematischer mogen zijn dan de paar onderlinge verwijzingen die enkele bijdragen nu bevatten. De onderlinge afstemming had sowieso wat beter gekund. Nu geven verschillende bijdragen nogal wat herhalingen en overlappingsen te zien. Maar misschien is dat wel onvermijdelijk bij een project als dit, waarbij verschillende kanten van dezelfde zaak worden belicht. Overigens hebben de uitkomsten van het onderzoek het bestaande beeld van het conflict niet rigoureus veranderd. Veel van wat in het boek staat is in eerdere publicaties terug te vinden, zoals in *De wet van de letter* (2005), een boek dat de samenstellers van *'Ik heb u den Havelaar niet verkocht'* naar het lijkt geheel is ontgaan. Wel is in *'Ik heb u den Havelaar niet verkocht'* het bestaande beeld hier en daar bijgesteld en vooral genuanceerd, mede dankzij de profielen van de bij het conflict betrokkenen. Wat het boek extra waarde geeft zijn de in bijlagen toegevoegde processtukken.

KLAUS BEEKMAN
Universiteit van Amsterdam

Literair-historische sprokkeling

J.D.F. van Halsema, *Vrienden & visioenen. Een biografie van Tachtig*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2010. 495 p. ISBN 978-90-6554-033-1. Prijs: € 39,95.

Dat Dick van Halsema tijdens zijn werkzame leven een zeer gewaardeerd hoogleraar en docent van menig student en respectabel collega-neerlandicus is geweest, is bekend. En het is ook niet moeilijk om, lezend in *Vrienden & visioenen*, onder de indruk te raken van zijn enorme kennis en belezenheid en van zijn eruditie – laat ik dat mooie woord voor deze gelegenheid eens oppoetsen. Op zijn terrein steekt hij met gemak andere specialisten, zoals Enno Endt en Harry G.M. Prick, naar de kroon. Maar waar boeken van jongere en misschien vooralsnog wat minder hooggeleerde vorsers, ook die der moderne Nederlandse letterkunde, wel eens stof doen opwaaien in zowel de publieke als de vak-kundige, academische lees- en debatzaal, loopt de jongste publicatie van deze emeritus mijns inziens het gevaar het stof der bibliotheken te gaan verga-

ren. Deze bundeling van zes tot achtentwintig jaar oude stukken lijkt namelijk, met

alle respect voor de geëtaleerde kennis ter zake, een toonkast van een oude betoogtrant en van een wat verouderde school van letterkundige neerlandistiek.

Het valt te betreuen dat de ware aard van deze bundel niet klip en klaar uit de titel of de ondertitel blijkt. De ondertitel suggereert dat dit boek tot een intrigerend genre behoort: de biografie van een hele generatie literatuurvernieuwers. Maar Gorter, Van Deyssel, Pierson, Perk en Verwey, over wie en wier werk Van Halsema hier zijn licht laat schijnen, zijn niet *alle* Tachtigers, en de hier verzamelde stukken zijn geen sociologische of biografische studies. Ze vormen een selectie uit Van Halsema's rijke verzameling verspreid gepubliceerde literair-historische en tekstinterpretatieve opstellen die nog niet gebundeld waren in *Dit eene brein* (1999) en *Epifanie* (2006). Van de zeventien stukken is er één, de uitwerking van een zeven jaar oud referaat, niet eerder gepubliceerd.

De stukken zijn in drieën gegroepeerd. De eerste groep handelt over het complex van naturalisme, ik-lyriek en sensitivisme, inclusief de zijns- en zinsvragen die daaraan verbonden waren voor de betrokken schrijvers; de tweede bestrijkt de als dissident opgevatte Tachtiger vriendschapscultus; de derde gaat vooral over 'denkbewegingen en voorstellingswereld' (p. 9) van Albert Verwey (met inbegrip van 'de latere Verwey'), voor Van Halsema de centrale figuur van de betreffende periode. Binnen elke groep worden de stukken in hun ontstaansvolgorde gepresenteerd, zonder dat ze zijn omgesmeed tot een nieuw geheel.

Alle stukken worden in het voorwoord evenwel thematisch verbonden aan de twee begrippen uit de hoofdtitel: 'In de manier waarop ik hier naar deze literatuur kijk, domineren de elementen "vriendschap" en "visioen"' (p. 7). Deze curieuze formulering doet het voorkomen alsof de elementen 'vriendschap' en 'visioen' niet in de bestudeerde literatuur der Tachtigers aanwezig zijn, maar slechts in Van Halsema's kijken. En 'kijken en tonen' is inderdaad de methode of benaderingswijze die Van Halsema herhaaldelijk als de zijne noemt: 'Ik wil hier laten zien dat [...]' (p. 184); 'Wie heel goed kijkt, kan hem bijna zien' (p. 126); 'Waar ik hier iets van wil laten zien is hoe [...]' (p. 159). En soms is de formulering nog losser uit de pols: 'Mijn ronde door het spookgebied van de angstige eeuw waarover ik het ga hebben' (p. 83), of zelfs: 'wat ik nu wil: een korte wandeling maken van Van Deyssels *Over literatuur* uit 1886 naar zijn prozagedicht "Apokalyps" [...]' (p. 77).

Vrienden & visioenen bevat beschouwingen, zoals Van Halsema ze in het eerste en derde stuk ook noemt. Die term moet men wel heel letterlijk nemen. Met een weidser gebaar kunnen het ook essays genoemd worden, want dé waarheid verkondigt Van Halsema hier welbewust niet. Bescheidenheid siert hem zeker. In overeenstemming met dat essayistisch karakter geeft Van Halsema in zijn verantwoording aan dat hij 'probeer[t] [...]' dichter bij sommige van de vormen van denken, voelen, bezweren, opereren en redeneren te komen die de auteurs van de Nederlandse literaire avant-garde eind negentiende, begin twintigste eeuw aandreven' (p. 489).

Van Halsema weet zich, nadrukkelijk en expliciet, geen man van de grote synthetische greep:

De ambitie achter de meeste van de in *Vrienden & Visioenen* gebundelde stukken is om, voor heel even, een specifiek complex van gevoelens, beweegredenen, poëtische en andere artistieke aandriften, filosofisch en religieus zwerfgoed, voorstellingen, geschiedenissen en geschiedenisjes, strategieën en hartstochten zichtbaar te maken dat een extra dimensie geeft aan wat in de grote literair-historische syntheses noodzakelijkerwijs vlakker moet blijven (p. 490).

Hij richt zijn zaklampje op details die in het geaccidenteerde terrein van de literatuurgeschiedenis in de schaduwen der grote ontwikkelingen liggen die het grote zoeklicht der synthese werpt. Dat noopt hem er bijvoorbeeld toe niet te spreken van 'Gorter', maar heel subtiel van 'de Gorter die op weg is naar *Verzen*' (p. 23), niet van 'Pierson' of 'Kloos', maar 'de Pierson van het opstel over Swinburne' en 'de Kloos van de "Inleiding" op Perk' (p. 166) en zelfs van 'vooral de Pierson van het Swinburne-essay' en 'vooral die [Kloos] van de "Inleiding" bij Perk' (p. 169).

Dat de bundel een rijk gevarieerd, breed stofcomplex bestrijkt, is misschien een verdienste, maar tevens een splijtzwam. Het boek gaat over van alles en nog wat waarvan Van Halsema maar verbanden ziet, leest, vermoedt of hoopt te vinden met de thema's vriendschap en visioen. Gaat het bijvoorbeeld in 'Te zoeken in deze angstige eeuw' over het gebruik van het begrip 'dilettantisme' door Alphons Diepenbrock, dan vermeldt Van Halsema een artikel van Diepenbrock met dat woord als titel, om eraan vast te koppelen dat het slot daarvan 'interessant [is] in verbinding met het element "solipsisme" in de vroege Nederlandse teksten over het sensitivisme' (p. 105). Zo'n associatieve gedachtegang is nauwelijks nog intersubjectief, toetsbaar of zelfs maar herhaalbaar te maken. Nu is dat misschien een al te strenge eis aan literair-historische opstellen, maar een begin van een poging daartoe mag, dacht ik, toch wel gevraagd worden, willen de stukken nog aanspraak kunnen maken op de kwalificatie 'wetenschappelijk' en niet het gevaar lopen als 'causerieën' te worden gecatalogiseerd. Maar ook luchtige causerieën zijn het niet. Te graag slaat Van Halsema – doorgaans in te veel regels druks omvattende parentheses – smalle zijpaden en verscholen gelegen dwarswegen in met een wending als 'Curieus is nog het volgende' (p. 16) of 'Terzijde wijs ik erop dat' (p. 116), om pas veel omzwervingen later naar de hoofdweg terug te keren met een 'Daar kom ik aanstonds [of: nog] op terug' (p. 158 en 163) of: 'Ik laat Kloos er verder buiten; het gaat mij hier om [Verwey] [...]' (p. 157).

Lijkt het boek door zijn stijl en breedvoerigheid en extreme gedetailleerdheid niet geschikt voor de belangstellende leek, het is evenmin toegespitst op een publiek van vakgenoten, wie immers niet meer hoeft te worden verteld dat in 1885 *De Nieuwe Gids* werd opgericht (p. 162), of driemaal moet worden gezegd dat het sonnet destijds de lyrische dichtvorm 'bij uitstek' was (p. 157, 159 en 160), of driemaal dat Verwey in 1865 werd geboren (p. 158, 163, 283). Dat het boek, ondanks lijmpogingen in voorwoord en verantwoording, geen geheel is, blijkt uit deze en andere herhalingen, die welbewust zijn gehandhaafd. De stukken moesten 'toch wel op eigen benen [...] kunnen blijven staan' (p. 491). Waarom wordt niet duidelijk, ook niet met een mededeling als: 'de manier waarop ze geschreven zijn eist dat ook' (p. 491). Wel zijn ze voorzien van verwijzingen naar latere publicaties 'als dat me een waardevolle toevoeging leek' (p. 492). Maar een ware *state of the art* is het boek ook niet, zoals blijkt uit een reeds in 1994 gepubliceerde, inclusief de 142 noten maar liefst 55 pagina's lange 'ordening-op-de-tast' (p. 123) van 'sporen van *décadence*-voorstellingen in de Nederlandse letterkunde aan het einde van de negentiende eeuw' (p. 83), die anno 2010 *unvervoren* ongewijzigd afgesloten wordt met een ruim twee bladzijden lange litanie van nog te verrichten 'nieuw onderzoek [...], systematischer opgezet dan ik het hier deed' (p. 123). Dat schiet, helaas, niet op.

FABIAN R.W. STOLK
Universiteit Utrecht

Literatuur en crisis

Koen Rymenants, Kris Humbeeck, Jan Robert & Jan Stuyck (ed.), *Literatuur en crisis. De Vlaamse en Nederlandse letteren in de jaren dertig*. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, 2010. (AMVC-publicaties, 12). 255 p., ills. ISBN 978-90-7678-500-4. Prijs € 15,00.

Gemeten naar het aantal tijdschriftmonografieën, schrijversbiografieën, poëticastudies en brievenedities vormen de jaren dertig van de twintigste eeuw een van de meest becommentarieerde decennia uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis. De talrijke literaire polemieken binnen en tussen tijdschriften bleken een rijke bron voor het onderzoek naar literatuuropvattingen uit een periode die in de bekende voorstelling ongeveer begon met de geboorte van *Forum* en eindigde met de dood van Ter Braak en Du Perron. Uit recente publicaties over de literatuur van de jaren dertig blijkt dat deze twee auteurs nog altijd het beeld van die jaren kleuren. Tegelijkertijd worden ook minder bekende aspecten van de jaren dertig geëxploreerd, zoals het werk van voorheen onderbelichte critici (*Kritiek in crisistijd*. Nijmegen: Vantilt, 2009) en de talrijke

verbindingen met buitenlandse literatuur en cultuur (*In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam: Querido, 2010).

In de inleiding van de bundel *Literatuur en crisis* verklaart Koen Rymenants de aanhoudende belangstelling voor de jaren dertig uit het gegeven dat de literatuur uit het interbellum nog altijd 'een methodologische uitdaging' (p. 14) vormt voor de neerlandistiek. De ambitie om recente ontwikkelingen in de letterkundige neerlandistiek te demonstreren en nieuwe onderzoeksmogelijkheden te tonen maakt *Literatuur en crisis* tot meer dan een toevallige verzameling bijdragen over uiteenlopende verschijnselen. Zoals de poëtica's uit het 'vorm of vent-debat' de fundamenteën leverden voor een belangrijk deel van de naoorlogse academische literatuurbeschuwing en literatuurgeschiedschrijving, zo vormen de debatten over literatuur en engagement uit deze periode een interessant object van onderzoek naar de actuele theorievorming over een complex, instabiel en bij uitstek contextgebonden concept als autonomie. De literatuur van de jaren dertig kan dus functioneren als oefenterrein voor methodologische exercities. Tegelijkertijd willen de verschillende contribuanten aan de bundel laten zien waarin de eigenheid van de jaren dertig schuilde. De bundeltitlel plaatst alle beschouwingen in het perspectief van de 'crisis', die ook in de ogen van tijdgenoten veel meer behelsde dan een economische neergang. Maar hoe bepalend waren die crises eigenlijk voor de literatuur en het literaire leven?

De veertien artikelen die volgen op de inleiding – een ruime selectie van bijdragen aan een driedaags colloquium te Antwerpen in oktober 2008 – zijn door de redactie verdeeld over drie secties die corresponderen met drie actuele aandachtsgebieden binnen het vak. In het eerste deel, 'De literaire ruimte', wordt aandacht gevraagd voor de institutionele context van literatuur in opstellen over de infrastructuur van het literaire leven (Gillis Dorleijn), de organisatie van het Vlaamse boekbedrijf

(Kevin Absillis), financiële strategieën van auteurs (Helleke van den Braber) en het belang van meer of minder geformaliseerde auteursnetwerken in Vlaanderen (Hans Vandevoorde). De tweede afdeling, 'Het literair-culturele debat', is gewijd aan polemieken die illustratief zijn voor de ideologische spanningen tijdens de jaren dertig. Vooral de literaire kritiek krijgt de nodige aandacht in bijdragen over de activist Victor Brunclair (Dieter Vandenbroucke) en de non-conformist Richard Minne (Els van Damme), over de discussie rond Anton de Koms boek *Wij slaven van Suriname* (Liselotte Hammond) en over de Nederlandse receptie van *Lady Chatterley's Lover* (Erica van Boven). In de derde sectie, 'Tekst en context', wordt de interactie belicht tussen literatuur en niet-literaire discoursen. Zo onderzoekt Tom Sintobin de representatie van de crisis in Nederlandse boerenromans in relatie tot voorstellingen van die crisis in teksten van onder anderen de politicus H. Colijn en opent hij zodoende een perspectief op interdiscursief onderzoek naar het fenomeen 'crisis'. Ook Hilde Moors vestigt de aandacht op streekliteratuur in een opstel over Theun de Vries' roman *Stiefmoeder aarde*. Lut Missinne buigt zich over een ander nog te weinig onderzocht genre, de literaire reisjournalistiek, in een fraaie beschouwing over de reisboeken van Albert Kuyle in de context van de Nieuwe Zakelijkheid. Klaus Beekman schreef een overzichtsartikel over de effecten van de beurskrach van 1929 op de literatuur en het literaire bedrijf. Een van de verdiensten van deze bundel is dat niet alleen nieuwe dimensies van bekende auteurs en teksten worden belicht, maar dat ook tot voor kort veronachtzaamde maar destijds dominante genres en segment van de literatuur in kaart worden gebracht.

De redactie van *Literatuur en crisis* heeft niet gekozen voor methodologische eenheid of voor eenduidige uitgangspunten. Dat maakt de bundel tot een veelvormig geheel dat uitnodigt tot discussie en verder onderzoek. Zo opent de bundel met een essay van Gillis Dorleijn onder de op het eerste gezicht provocerende titel 'De jaren dertig bestaan niet!'. Dorleijn verzet zich tegen essentialistische benaderingen van een periode: de jaren dertig kunnen niet onder een of enkele noemers gevat worden zonder de complexiteit van de literatuur uit die jaren te reduceren. Een periode vormt immers geen conceptuele eenheid. Het begrip 'crisis' mag dan nogal eens als zo'n noemer fungeren, Dorleijn benadrukt dat slechts een zeer beperkt deel van de literaire productie uit de jaren dertig rechtstreeks betrokken was op de politieke en maatschappelijke realiteit. In aansluiting op de mede door hem gepropageerde cultuursociologische benadering belicht Dorleijn de literatuur van de jaren dertig vanuit het perspectief van wat hij 'de literaire ruimte' noemt, een equivalent van Bourdieus 'literaire veld'. Tijdens de jaren dertig werd die ruimte verder uitgebouwd en groeide de relatieve institutionele en poëtische autonomie. Die autonomie had volgens Dorleijn tot gevolg dat buitenliteraire onderwerpen en debatten weliswaar doordrongen tot de literatuur, maar altijd gefilterd werden door interne literaire normen. Wie die interne literaire normen (in grote lijnen: de erfenis van Tachtig) niet respecteerde, werd eenvoudigweg buiten spel gezet en uit de literaire ruimte verbannen. De 'volwassenwording' van de literaire ruimte toont Dorleijn aan door onder andere ontwikkelingen in de boekproductie, de literaire kritiek en het literaire discours te belichten. De belangrijkste conclusie – een aanscherping ook van de autonomiseringsthese – luidt dat in de jaren dertig autonome en heteronome normen sterk met elkaar verweven waren en dus niet als tegengestelde posities kunnen worden beschouwd, aangezien zij elkaar veronderstellen. Dat gold voor de literaire kritiek (confessionele periodieken onderschreven autonomistische normen maar nooit zonder voorbehoud) en voor de literaire teksten (spreekkoren bestonden naast Nijhoffs *Nieuwe gedichten*). Bijzonder interessant zijn in dat verband de laatste twee artikelen

in de bundel, over respectievelijk 'sociotheatrale' genres als het massaspel, het spreekkoor en het openluchttoneel, die vaak een samenspel van modernistische en traditionele thema's en vormen te zien gaven (Thomas Crombez), en over nationaalsocialistisch propagandatheater (Ad van der Logt). Beide artikelen vestigen de aandacht op bij uitstek heteronome aspecten van de literaire ruimte in Nederland en Vlaanderen en corrigeren het beeld van een in toenemende mate autonoom literair veld.

Dorleijn tekent in zijn opstel krijtlijnen voor verder onderzoek. Een concluderende opmerking als deze kan dan in vervolgonderzoek nader worden getoetst: 'In Nederland en Vlaanderen in de jaren dertig is de literaire ruimte vergeleken met het begin van de eeuw veel sterker ingericht, steviger gecompartmenteerd, institutioneel verder doorgeorganiseerd, meer gedifferentieerd, hetgeen zich in de collectieve denkschema's en spreekwijzen weerspiegelt' (p. 35). De beschikbaarheid van cijfermateriaal over de productie van literatuur is onontbeerlijk voor verder onderzoek. Dan kan ook worden uitgemaakt wie er gelijk heeft waar het observaties over die productie betreft: Dorleijn (die de groei van de literaire ruimte benadrukt en wijst op de 'soms spectaculaire stijgingen' [p. 25] in de productie van dichtbundels), Absillis (die stelt dat Nederlandse 'uitgeverszolders kraakten onder het gewicht van onverkochte boeken' [p. 48]), Van den Braber (die schrijft dat de boekproductie onder de economische crisis sterk terugliep, zelfs zo sterk dat 'er bijna geen nieuw letterkundig werk meer [werd] uitgegeven' [p. 57])? Wellicht kan de situatie niet zo eenvoudig in termen van groei en krimp worden begrepen. Hoe dan ook lijkt het nog te vroeg om hypothesen over de ontwikkelingen in het literaire bedrijf van de jaren dertig om te zetten in generaliserende conclusies. Het zijn de verzamelde observaties en hypothesen die *Literatuur en crisis* tot een onmisbaar boek maken voor wie zich wil verdiepen in de literatuur van de jaren dertig en in de mogelijkheden om relaties tussen tekst en context verder te doordenken.

MATHIJS SANDERS

Radboud Universiteit Nijmegen

'Mooi of lelijk geschreven, slecht blijft slecht'. De Idil in het Nederlandse katholieke literaire veld

Cecile van Eijden-Andriessen, *'Moralinezuur' en voorlichting. De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970*. Oosterhout: Zuidelijk Historisch Contact, 2010. (Reeks 3: 1996-heden). 406 p., ill. ISBN 978-90-70641-92-4. Prijs: € 29,50.

Goed bedoelde censuur: tot die conclusie over de vroege werkwijze van de Informatiedienst Inzake Lectuur (Idil) komt de aan de Universiteit van Tilburg gepromoveerde Cecile van Eijden-Andriessen in haar proefschrift *'Moralinezuur' en voorlichting. De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970*. De katholieke recensiedienst, de 'heilige Idil', zoals W.F. Hermans hem sarcastisch noemde, bestond van 1937 tot 1970 en betekende volgens Carel Peeters een 'beschamende episode uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis'.⁶ Hoewel Van Eijden op zeer

⁶ C. Peeters, 'Waarin een beschamende periode uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis wordt opgehaald', in: *Vrij Nederland*, 19-11-2010, geraadpleegd 15 januari 2011 op <http://www.vn.nl/boeken/literaire-kroniek/waarin-een-beschamende-episode-uit-de-nederlandse-cultuurgeschiedenis-wordt-opgehaald/>

leesbare en overtuigende wijze laat zien dat de critici-casters voor de eerste decennia het gelijk inderdaad aan hun zijde hadden, toont zij tevens dat nuance op zijn plaats is: 'de evolutie van Idil legde in de periode van haar bestaan een traject af van normatief naar informatief, van behoedzaamheid naar eigen verantwoordelijkheid in de jaren zestig' (p. 349). Bovendien stelt zij opnieuw vast dat van een homogene katholieke poëtica geen sprake was: over de bevoorrechtiging van ethiek ten opzichte van esthetiek en de neothomistische visie, ontleend aan Jacques Maritain, werd in de jaren dat Idil werd opgericht in katholieke tijdschriften als *Roeping* en *De Gemeenschap* fel gediscussieerd.

In chronologische volgorde wordt in zeven hoofdstukken de geschiedenis en werkwijze van Idil belicht. Met veel sympathie voor de oprichter, de Tilburgse uitgever Gerard Verbiest (1894-1940), beschrijft Van Eijden de bevologenheid en zorgvuldigheid die aan de organisatie en de recensiepraktijk ten grondslag lagen. Het doel van Verbiest was het formuleren van praktische richtlijnen, die uitgevers en bibliothecarissen zouden helpen bij het naleven van de strenge kerkelijke boekenwet en katholieke lezers zouden beschermen tegen schadelijke invloeden. De instructie aan uitgevers en recensenten luidde: 'Laten we samenwerken en al samenwerkend de verspreiding bevorderen van het nuttige, het lezenswaardige, het opbouwende, het verstrooiende, het zegenbrengende goede boek' (p. 122). Met een kwalificatiesysteem dat van de Vlaamse *Boekengids* werd overgenomen, beoordeelden geestelijken en leken met behulp van speciaal daarvoor ontworpen recensieformulieren boeken op zedelijkheid, religiositeit en complexiteit. Zo werd Simon Vestdijks *De redding van Fré Bolderhey* tot de 'zeer voorbehouden lectuur' veroordeeld met de woorden 'Zeer knap geschreven, soms van een adembenemende beklemming, maar ongezond' (p. 333).

De reacties uit het literaire veld op deze beoordelingen waren niet mild. Zelfs uit katholieke hoek klonk protest, bijvoorbeeld bij monde van Anton van Duinkerken. Van Eijden geeft een uitvoerig overzicht van de verhitte discussies en affaires waar-toe Idil aanleiding gaf en hoe daarmee intern werd omgegaan. Meende een criticus dat een boek tot de 'verboden lectuur' gerekend moest worden, dan werd het aan een tweede of derde recensent voorgelegd ter controle. De tegenstanders was het echter niet om de zorgvuldigheid van de oordelen te doen (al werd het een sport om naar tegenstrijdigheden te zoeken), maar om een principiële autonomie van de literatuur. In *Podium* schreef Hermans: 'Wat heeft Idil überhaupt te *verbieden*? Nederland is een democratische staat, waar slechts de regering onder goedkeuring van de volksvertegenwoordiging, het recht heeft tot verbieden, niemand anders. Wat betekent het dus, wanneer een organisatie van particulieren een zo groot woord als "verboden" in de mond neemt? Dat betekent dat wij te doen hebben met een terreur-organisatie en anders betekent het niet' (p. 190). De Idil was inderdaad een particulier initiatief zonder kerkelijke controle, maar de Adviserende Bisschoppelijke Commissie steunde de dienst na de aanvallen van Hermans wel openlijk en daarvan werd in de grote landelijke dagbladen ook melding gemaakt. Dat brengt mij op de verhouding tussen het katholieke literaire veld dat Van Eijden onderzocht en de grenzen daarvan.

In het proefschrift dient de veldtheorie van Pierre Bourdieu als methodologische ondersteuning en als beschrijvingsmodel van het katholieke literaire veld. Die leent

zich daarvoor bij uitstek, stelt Van Eijden, omdat zij niet zozeer de recensies zelf centraal stelt, maar de interne gang van zaken bij Idil en de infrastructuur waar de dienst zich in bevond. Doordat zij bijvoorbeeld ook de enquêtes onder uitgevers (weliswaar met soms maar enkele respondenten), interviews met bibliothecarissen en ingezonden brieven onderzocht heeft, ontstaat een beeld van de impact die Idil had in katholieke kringen. In welke mate werd er gehoor gegeven aan de adviezen in de recensies? Door wie? Minder helder wordt uit haar studie, wat de impact van Idils 'bemoeizucht' was *buiten* de katholieke regionen van het literaire veld, of beter gezegd, in wat Bourdieu het centrum van de literaire macht zou noemen, waar de symbolisch kapitaalkrachten geplaatst zouden worden. In hun reacties beriepen tegenstanders van de Idil zich op de *literaire* waarde van hun werk tegenover de, naar hun oordeel, eenzijdig morele evaluaties van de Idil-recensenten. De laatsten beschouwden de morele waarde echter als een integraal onderdeel van de literaire waarde van werken. Doorgaans waren de Idil-recensenten geen gezaghebbende actoren in het literaire veld, al hadden ze daarop indirect – via hun adviezen aan uitgevers en bibliotheken – wel degelijk invloed. Hoewel Van Eijden uitdrukkelijk aangeeft dat haar geschiedenis geen *literaire* geschiedenis is, is het wel jammer dat de theorie van Bourdieu niet is ingezet om ook deze processen te beschrijven; de positie van Van Duinkerken in beide velden bijvoorbeeld, had tot theoretische reflectie aanleiding kunnen zijn.

Het volledige archief van Idil, waartoe Van Eijden toegang had voor haar onderzoek, is een ware *Fundgrube* voor het zeer informatieve proefschrift gebleken. De talloze notulen, jaaroverzichten, enquêtes, recensies en ook de briefwisseling met katholieke instituties uit het literaire veld, zijn door de betrokken Idil-medewerkers uitstekend geordend en zijn raadpleegbaar in het Katholieke Documentatie Centrum in Nijmegen. Het materiaal is prachtig.

Nieuwsgierigmakend is het antwoord van drie geïnterviewde bibliothecarissen in een enquête over de naleving van de adviezen in de Idil-recensies dat zij de protestantse Prisma-recensies meestal liever gebruikten, omdat die de moeilijkheidsgraad beter aangaven (p. 63). Van Eijden laat de protestantse dienst grotendeels buiten beschouwing, maar merkt wel op: 'Binnen de verschillende protestantse richtingen, van orthodox-gereformeerd tot vrijzinnig- hervormd, kon van een eensluidende censuur geen sprake zijn. Dat hield verband met het feit dat de protestantse kerk het al dan niet lezen van lectuur bij voorkeur overliet aan het eigen geweten van de lezer. Een poging om de protestantse en katholieke poëtica in de twintigste eeuw met elkaar te vergelijken loopt mank. De ideeën over censuur liepen te veel uiteen' (p. 83). Toch moet het mogelijk zijn de recensiebriefjes zelf wel met elkaar te vergelijken. Wellicht was dat hier inzichtelijk geweest.

In de geschiedenis van Idil laat Van Eijden enkele veelgeplaagde auteurs (Reve, Hermans, Blaman, en Ouwendijk) de revue passeren. Het laatste hoofdstuk is speciaal gewijd aan de beoordelingen van Vestdijk en Walschap, die werden geselecteerd omdat de Idil enkele herdrukken van hun werk opnieuw beoordeelde. Ter vergelijking worden ook de kritieken van de alom – dus ook in katholieke kringen – gerespecteerde Hella Haasse belicht. Van Eijden is terecht bescheiden ten aanzien van de literaire component in haar boek en de keuze van dit drietal. Haar conclusies over de inhoud van de recensies – dat Idil in de loop der jaren milder werd, de leken strenger waren dan de geestelijke recensenten, en er een verschil te zien is tussen Idil en de strengere Vlaamse *Boekengids* en *Lectuur-Repertorium* – moeten eerder blijken uit het bijgeleverde cijfermateriaal en de versoepeling van de recenseerinstructies, dan uit deze drie casussen, waarin slechts enkele recensies van de verschillende bladen en instanties worden vergeleken. De casussen ondersteunen deze cijfers echter wel.

Kortom, 'Moralezuur en voorlichting' is een zeer boeiende en uitvoerige studie naar een belangwekkende instantie in de Nederlandse literaire geschiedenis. Een instantie met de beste bedoelingen, maar de agressieve effecten van een bijtend zuur. Of zoals Hermans het zei: 'bepaald geen Idylle'.

ESTHER OP DE BEEK
Radboud Universiteit Nijmegen

Naar een receptiegeschiedenis van de oudheid in de Nederlandstalige cultuur

René Veenman, *De klassieke traditie in de Lage Landen*. Nijmegen: Vantilt, 2009. 400 p., ill. ISBN 978-94-6004037-5. Prijs: € 24,95.

René Veenmans *De klassieke traditie in de Lage Landen* komt tegemoet aan een grote leemte in de literatuur- en cultuurgeschiedenis. De monografie behandelt de invloed van de oudheid op verschillende ontwikkelingen in de Nederlandstalige cultuur van de Romeinse bezetting tot en met het begin van de eenentwintigste eeuw. De auteur heeft zijn overzichtswerk gemodelleerd naar het Engelstalige standaardwerk van Gilbert Highet, *The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature*, dat voor het eerst verscheen in 1949 en door de auteur werd herzien in 1976. In deze invloedenstudie wordt geen aandacht geschonken aan de Nederlandstalige literatuur, wel aan de meer hegemoniale literaire tradities van het Westen: Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië en de Verenigde Staten. In opvolging van Highets gedateerde monografie verscheen in

2007 de bundel *A Companion to the Classical Tradition* (ed. C.W. Kallendorf), waarin Gilbert Tournoy een hoofdstuk aan de Lage Landen wijdde, maar het bestek waarin dit gebeurde was noodzakelijkerwijze beperkt. Wat in de buurt komt van het nieuwe overzichtswerk van René Veenman is een Duitstalig artikel uit 2001 van de hand van verschillende Nederlandse en Vlaamse academici (F. Decreus, C. Heesakkers, E. Moormann en anderen) in *Der Neue Pauly*. Dit prestigieuze naslagwerk op het gebied van de klassieke studies heeft een aparte reeks gewijd aan de receptiegeschiedenis van de oudheid en daarin een lemma over Nederland en België opgenomen. Er is dus een groeiende internationale interesse, alleen bleef een degelijke en uitgebreide monografie uit.

René Veenman (1962-2010) – classicus, docent en publicist – heeft met zijn eerste en enige studie die krachttoer geleverd. Naar het model van Highet is de indeling overwegend chronologisch en de aanpak van de hoofdstukken thematisch, waardoor de informatie handig is gegroepeerd. Inhoudelijk gaat de auteur een stap verder dan Highet door niet alleen de literatuur te behandelen (hoewel daarop de klemtoon blijft liggen), maar ook de overige kunsten, het onderwijs en de politiek. Veenman is behoorlijk exhaustief in zijn aanpak. Hij beheerst het materiaal behoorlijk en presenteert het in een toegankelijke stijl. Zonder twijfel is het boek daardoor een

belangrijk naslagwerk voor studenten en belangstellenden, en een nuttig instrument voor onderzoekers. Terecht ontving de auteur voor dit monnikenwerk postuum de NKV-Prijs van het Nederlands Klassiek Verbond.

De keuze om Highets *The Classical Tradition* als voorbeeld te nemen heeft wel belangrijke consequenties. Methodologisch weigert Veenman aansluiting te zoeken bij het domein van de klassieke receptiestudies zoals zich dat sinds de eeuwwisseling vooral aan de Anglo-Amerikaanse universiteiten heeft ontwikkeld. De term 'receptie' is opvallend afwezig in Veenmans werk, terwijl begrippen als 'de klassieke erfenis' en 'de klassieke traditie' zonder verdere toelichting worden gebruikt. Nochtans vormen juist die begrippen, samen met het werk van Highet, reeds enige tijd het onderwerp van internationaal debat. Het concept 'receptie' wordt daarbij ingezet om de oude termen 'erfenis', 'invloed' en 'traditie' te problematiseren. Het kan geen toeval zijn dat het theoretische werk van toonaangevende hedendaagse receptiewetenschappers op het terrein van de klassieke studies, zoals Lorna Hardwick, Charles Martindale en James Porter, ontbreekt in Veenmans bibliografie. Achter zijn weigering om dit debat aan te gaan, schuilt ontegenzeggelijk een zeker conservatisme. Dat blijkt ook uit de manier waarop oudere werken systematisch worden geëvalueerd in termen van geslaagd of minder geslaagd, terwijl de modernistische en postmoderne omgang met de oudheid impliciet wordt afgedaan als een gebrek aan respect voor 'de' oudheid (het meest expliciet gebeurt dit op p. 302). Nochtans is die oudheid steeds een selectief construct, gebaseerd op een specifiek archief en gedetermineerd door de historiciteit van een gebruiker en een gebruikersgemeenschap. Zeker voor een minder hegemoniale cultuur als de Nederlandstalige geldt dat het paradigma en fantasma dat de oudheid steeds ook is, mede via het buitenland wordt gemedieerd en vorm krijgt. Daarom is 'de oudheid' een duidelijke exponent van een 'receptiegeschiedenis' zoals die eind jaren zestig door Hans Robert Jauss in navolging van Hans Georg Gadamer's 'verwachtingshorizon' werd geconcipieerd. Veenman investeert vooral in de beschrijving en de opsomming van fenomenen, terwijl de processen van selectie en bewerking slechts spaarzaam en op een eerder stereotiepe manier (bijvoorbeeld de censuur op homoseksualiteit in de tekstoverlevering, commentaren en vertalingen) ter sprake worden gebracht. Deze tekortkoming stoort vooral in het laatste hoofdstuk, waarin de auteur enkele grote lijnen wil uitzetten over de rol van de oudheid in de hedendaagse tijd, maar niet verder komt dan het aanstippen van enkele platitudes zoals het verdwijnen van een overkoepelende metafysische orde, en vervolgens verzandt in detaillistische beschrijvingen van enkele concrete werken. Veenman stelt vooral de vraag naar de grootte en de diversiteit van de invloed van de oudheid, minder naar de kwaliteit van de interacties met de oudheid. Dat de oudheid – zeker vandaag de dag – ook een product is dat door bepaalde doelgroepen wordt geconsumeerd, is een terminologie die Veenman niet over de lippen krijgt.

Naast de al te pragmatisch gebruikte term 'de klassieke traditie' schuilt er nog een tweede paraplu begrip in de titel, waarbij de auteur evenmin verdere toelichting geeft: 'de Lage Landen'. Ook gebieden in het huidige Noord-Frankrijk (bijv. Douai), het Groothertogdom Luxemburg en uiteraard Wallonië vallen hieronder. De focus staat wel duidelijk op Nederland en, in mindere mate, Vlaanderen. Het valt op dat zodra er veel materiaal over 'de klassieke cultuur' in Nederland voorhanden is, het Vlaamse deel van de Lage Landen eerder stiefmoederlijk wordt behandeld. Wanneer over het aandeel van de oudheid in het twintigste-eeuwse onderwijs wordt gesproken, wordt met geen woord gerept over het Vlaamse onderwijssysteem. Wanneer in het

hoofdstuk over schilderkunst Rubens naast Rembrandt wordt geplaatst, wordt aan de eerste nauwelijks één bladzijde gegund, aan de tweede het vijfvoudige. Nochtans valt er in het werk en de biografie van Rubens meer oudheid te rapen dan bij Rembrandt.

Het staat de auteur uiteraard vrij eigen klemtonen te leggen en op sommige punten met iets originelers voor de dag te komen dan met wat reeds uitgebreid is bestudeerd in gespecialiseerde studies. Dat doet Veenman ook, bijvoorbeeld in het boeiende hoofdstuk over de achttiende eeuw, 'In de ban van de Grieken', waarin hij onder meer het werk van de academicus Frans Hemsterhuis, 'de Bataafse Socrates', bespreekt, of in de relatief grote aandacht die hij schenkt aan komedie en satire. Ook zijn pleidooi om de Neolatijnse poëzie als onderdeel van een Nederlandstalige literatuurgeschiedenis te beschouwen, is relevant, al is daaraan wel tegemoetgekomen in de recente *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*.⁷ Overigens typeert het Veenmans benadering dat hij geen duidelijke redenen opgeeft waarom bepaalde schrijvers zoals Jan van der Noot of P.C. Hooft toch voor de volkstaal kozen en niet voor het vigerende Latijn als hun literaire taal. De beschrijving primeert hier weer op de analyse.

Uit dergelijke gevallen blijkt hoezeer het gehanteerde kader van 'de klassieke traditie' een aantal grote openingen heeft gelaten, maar niet getreurd: Veenmans studie levert zonder meer een degelijke uitvalsbasis voor toekomstige receptie-onderzoekers om die leemtes in te vullen en zo de receptiegeschiedenis van de oudheid ook weer te herschrijven.

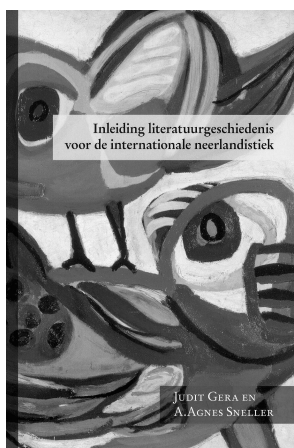
MAARTEN DE POURCQ
NWO, Radboud Universiteit Nijmegen

Veel doen met weinig woorden

Judit Gera & A. Agnes Sneller, *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek*. Hilversum: Verloren, 2010. 213 p., ill. ISBN 978-90-8704-133-5. Prijs: € 20,00.

Innovatie houdt de literatuurgeschiedschrijving levendig en relevant. Af en toe moet iemand een risico nemen om verandering teweeg te brengen in het bestaande model, en er zijn de laatste jaren tenslotte genoeg stemmen geweest die hierom vroegen – voornamelijk vanuit de internationale neerlandistiek. Gezien de gevarieerdheid van het veld buiten Nederland en Vlaanderen zijn die stemmen natuurlijk niet unaniem over de aard van de innovaties die men graag wil zien. Mijn eigen standpunt, bijvoorbeeld, wijst in een andere richting dan dat van Gera en Sneller in *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek*, hoewel we onze waardering voor de nieuwe grote literatuurgeschiedenis met elkaar delen. Gera en Sneller beschouwen *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek* als een opstapje tot de meerdelige *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, die ze dan ook aan hun lezers aanbevelen. Hoewel ik de *GNL* uitstekend vind als verhaal verteld vanuit Nederlands-Vlaams perspectief, mis ik een transnationaal of intercultureel gezichtspunt, en een kijk op literatuur en cultuur als mobiele, beweeglijke verschijnselen waarbij vertaling een cruciale rol speelt.

⁷ Vgl. K. Porteman & M.B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam, 2008.

Inleiding literatuurgeschiedenis is geconcipieerd om een ander soort gemis aan te vullen: in dit geval dat van de culturele en talige afstand tussen leercontext en Nederlands taalgebied. Volgens de auteurs missen studenten 'de neerlandistische basiskennis die Nederlandstalige leerlingen in hun vaderland automatisch meekrijgen en die onmisbaar is voor hun studie van de Nederlandse taal- en letterkunde' (p. 9). Dit boek is dus in hoofdzaak bedoeld voor die opleidingen die de ambitie hebben om studenten op te leiden in de 'nationale' traditie, en het vervult die rol op een mooie manier door ietwat andere nuances aan te brengen in het literaire geschiedverhaal, door nuttige theoretische interventies, en via de interessante selecties die de auteurs maken van te bespreken teksten. Eigenlijk gaan ze vrij ver hierin: een groot punt van kritiek op de

canon van de Nederlandse literatuur blijft de relatieve onderbelichtheid van vrouwelijke auteurs. *Inleiding literatuurgeschiedenis* vindt een beter evenwicht tussen mannelijke en vrouwelijke auteurs, zodat een belangrijke figuur als Carry van Bruggen eindelijk de aandacht krijgt die ze mijns inziens verdient. Samen met andere schrijvers, onder wie ook mannen, wordt zij terecht vergeleken met Virginia Woolf, en een van haar verhalen – 'Een avondwandeling' uit *Het huisje aan de sloot* – wordt uitvoerig besproken.

Inleiding literatuurgeschiedenis bestaat uit zeven hoofdstukken die, met uitzondering van het eerste, de dominante literaire en culturele stromingen dekken: renaissance, verlichting, romantiek, naturalisme, modernisme en postmodernisme/postkolonialisme. Behalve het eerste hoofdstuk, dat aan de middeleeuwen is gewijd en dat van ca. 1000 tot ca. 1500 loopt, bestrijken ze een periode van tussen de vijftig en honderd jaar. Naast de hoofdstukken zijn er handige primaire en secundaire bibliografieën, registers niet alleen van namen maar ook van begrippen, en een bijlage met opdrachten voor studenten gevolgd door één met uitgewerkte antwoorden. Zo komt het boek tegemoet aan de behoeften van studenten die nog geïnitieerd moeten worden in de rijke culturele en literaire achtergrond van de Nederlandstalige letterkunde.

Het eerste hoofdstuk kan als voorbeeld dienen van de manier waarop Gera en Sneller hun materiaal structureren. Het begint met een beknopte schets (in vier bladzijden) van de historische achtergrond, maar Gera en Sneller weten alles relevant te maken voor de literaire beschrijving die ze hierna zullen geven. Deze geschiedenis boeit juist omdat zij vanuit interdisciplinair oogpunt geschreven is. Hierop volgt een uiteenzetting van representatie 'in de betekenis uitbeelding, weergave, voorstelling' en van het feit dat deze 'een bemiddelende activiteit [impliceert]: er is altijd iemand die de tekst, het beeld, de gedachte vorm heeft gegeven' (p. 17). In hun bespreking van de *Beatrijs* wijzen Gera en Sneller op de mogelijkheid dat de legende door een non kan zijn opgeschreven, omdat bekend is dat nonnen behalve in het Latijn ook in de volkstaal schreven. De kwestie van de identiteit van de auteur blijft natuurlijk open, maar het feit dat het werk van Hadewijch onmiddellijk na het auteurschap van de *Beatrijs* wordt besproken, versterkt de indruk dat vrouwen destijds iets te vertellen hadden. Uiteraard wordt de ridderliteratuur besproken in het hoofdstuk

en ook de burgerlijke literatuur vanaf het Hulthemse handschrift tot en met Anna Bijns, met daartussenin de opkomst van de rederijkerskamers.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een analyse van *Mariken van Nieumeghen* die dient als voorbeeld voor de studenten. Deze inleiding in de literatuurgeschiedenis is dus niet uitsluitend een verhaal over de Nederlandse literatuur, maar instrueert de lezer ook in de praktijk van literaire analyse. De analyse begint met een exemplarische samenvatting van het verhaal – iets waar studenten naar mijn ervaring vaak moeite mee hebben. Deze zowel informatieve als voorbeeldige functie geeft aan het boek een dynamisch karakter en verklaart hoe de auteurs met relatief weinig woorden zoveel kunnen doen. Gera en Sneller interpreteren *Mariken van Nieumeghen* als literair verzet tegen heksenvervolging: ‘Geen betoog waarin vooronderstellingen van machtige mannen worden ontzenuwd, maar de representatie van een meisje dat in de macht van de duivel terecht komt’ (p. 32). Zo wordt de in het hoofdstuk gepresenteerde literaire benadering hier gebruikt als spil van de interpretatie.

De structuur van het eerste hoofdstuk wordt in de volgende zes hoofdstukken ook gehanteerd en geeft aan het boek een voorspelbaar karakter, wat om didactische redenen juist goed is. Toen ik erin begon te lezen was ik bang dat het niveau van taalgebruik de bruikbaarheid van het boek zou inperken. Wel is het zo dat sommige studenten, bijvoorbeeld mijn tweedejaarsstudenten die ongeveer een jaar geleden voor het eerst Nederlands leerden, niet alles zullen volgen, maar ze kunnen met korte passages werken. En ik denk dat de inhoud de bestaande geschiedenissen zodanig aanvult, dat mijn vierdejaarsstudenten *Inleiding literatuurgeschiedenis* goed kunnen gebruiken naast de gewone geschiedenissen.

JANE FENOULHET
University College London

Het vergeefse verzet van aanhalingstekens

Rudi Visker, *Michel Foucault. Genealogie als kritiek*. Nijmegen: Vantilt, 2010. (Kristal-paleis). 269 p. ISBN 978-94-6004-032-0. Prijs: € 24,95.

In de recent door Henk Hoeks bij uitgeverij Vantilt opgezette filosofische reeks Kristal-paleis verscheen onlangs een heruitgave van Rudi Viskers *Michel Foucault. Genealogie als kritiek*, aangevuld met drie verwante artikelen. Precies twintig jaar eerder werd het al eens uitgegeven bij Boom, als de handelseditie van Viskers proefschrift. In de inleiding op de nieuwe uitgave merkt Visker op dat het idee voor het boek ontstond uit de verbazing dat Foucault de economie niet tot de menswetenschappen rekende. Voor Visker, die zelf economie had gestudeerd, was juist de discursieve constitutie van de mens als *homo oeconomicus* noodzakelijk om de economie als wetenschap mogelijk te maken: een beeld van de mens als wezen dat zijn oneindige begeerte stelt tegenover de ‘karige natuur’ en te begrijpen valt vanuit ‘begrippen als schaarste, behoefte en rationaliteit’ (p. 220-221). Het is inderdaad vreemd dat Foucault voorbijgaat aan de vanzelfsprekendheid waarmee de economie dit mensbeeld als universeel presenteert, waarbij elke afwijking als een ‘economische pathologie’ (p. 224) kan worden ingekapseld. Toch komt deze aanvankelijke verbazing uiteindelijk nauwelijks aan bod in *Genealogie als kritiek*. Enkel in een artikel uit 1986 dat als bijlage bij deze nieuwe editie werd gevoegd, wordt deze problematiek verder toegelicht.

Visker blijft in zijn lectuur van Foucault uiteindelijk hangen bij een ander, meer theoretisch probleem: de vanzelfsprekendheid waarmee Foucault stevast argwanende, ironische aanhalingstekens plaatst, vooral dan in het woord menswetenschappen'. De impliciete betekenis van die aanhalingstekens wordt uitgespeld in elke inleidende cursus over Foucaults genealogie: de menswetenschappen zijn niet zozeer descriptief, maar normatief; ze beschrijven de mens niet, maar construeren en legitimeren een specifiek mensbeeld. De kennis die ze produceren is onlosmakelijk gekoppeld aan machtsuitoefening, een onderwerping van het subject aan een historisch bepaald discours, dat aan concrete ervaringen van individuen een strikte betekenis toewijst en ze kadert in een specifiek waarheidsregime: 'geestesziekte', 'delinquentie', 'homoseksualiteit'...

Het is een verleidelijke stelling, omdat ze bruikbare munitie lijkt te bieden bij elke maatschappijkritische stellingname die de *communis opinio* wil doorbreken. De bezorgdheid van Visker is dat, juist door Foucaults letterlijk *ondoordachte* gebruik van aanhalingstekens, de kritiek op het mensbeeld dat de menswetenschappen proberen te universaliseren, het risico loopt met losse flodders te schieten.

Visker begint zijn discussie met *Histoire de la folie* (1961), waarin Foucault het ontstaan van de moderne psychologie bespreekt. Hierin stelt Foucault dat het object van de geestesziekte niet werd ontdekt door de moderne psychologie, maar er gelijktijdig mee ontstond. De psychologie ontkent zo haar eigen historische gesitueerdheid en vergist zich in het ontologische statuut van haar onderzoeksobject. Toch haalt volgens Visker deze vaststelling de wetenschappelijke pretenties van de psychologie op zich niet onderuit. Foucault kan de waarde van de moderne psychologie enkel in twijfel trekken als hij er impliciet van uitgaat dat de waanzin door dit discours van zichzelf vervreemd wordt. Foucaults redenering dreigt zichzelf zo te neutraliseren, omdat hij nu net dat doet wat hij de psychologie verwijt, namelijk uitgaan van de premisse dat de waanzin op zich een realiteit is die in een bepaald discours wordt miskend.

In *Les mots et les choses* (1966) herneemt Foucault zijn aanval op de autoriteit van de menswetenschappen vanuit een andere invalshoek. Hij gaat na hoe de menswetenschappen de modellen van de empirische wetenschappen (economie, biologie, filologie) overnamen, waardoor 'het pas mogelijk [werd] dat de mens als object van weten verschijnt' (p. 59). Maar die ontlending maakte de menswetenschappen daarom zelf niet wetenschappelijk, en zorgde er bovendien voor dat de menswetenschappen uiteindelijk de empirische wetenschappen hebben 'besmet' door de mens voor te stellen als een empirisch te kennen gegeven. Ook deze kritiek op de menswetenschappen is echter problematisch, onder meer omdat Foucault zo impliciet de wetenschappelijkheid van de empirische wetenschappen onbevraagd laat. En zoals Visker specifiek over de economie aantoonde, staat juist de 'besmetting' door de menswetenschappen aan de oorsprong van de economie als zuivere wetenschap, en is dus geen 'pervertering' achteraf (p. 67).

Ook wanneer Foucault zich vanaf *Surveiller et punir* (1975) vooral richt op de wisselwerking tussen kennis en macht, loopt hij volgens Visker opnieuw het risico te struikelen over zijn aanhalingstekens. Foucault beschrijft de gevangenis als exemplarisch instituut voor dit *pouvoir-savoir*: de gevangenis is een kennisstelsel dat via

een praktijk van uitsluiting, disciplineren en observatie het individu dwingt om zichzelf te subjectiveren in het panoptische blikveld van het menswetenschappelijke discours. Later, vanaf *La volonté de savoir* (1976), zal Foucault macht niet als louter repressief opvatten, maar ook als iets dat door het individu productief gebruikt wordt om zichzelf te subjectiveren via zogenaamde ‘techniques de soi’. Macht is dan niet alleen een brute dwang, maar ook een subtiele verleiding, waarbij een lichaam zich inschrijft in een discours. Maar als macht zodanig fundamenteel verknoopt zit met de kennis, en bovendien productief is, lijkt het *pouvoir-savoir* al evenmin een argument tegen de menswetenschappen. Foucaults aanhalingstekens hebben dan ook alleen maar zin als hun schijnbare wetenschappelijkheid kan worden ontmaskerd door de onthulling van een diepere waarheid. Hier botst Foucaults nietzscheaanse nihilisme, dat met de waarheid meteen ook de schijn afschafte, op zijn kritische aspiraties. Daardoor blijft Foucault weerloos tegenover zijn critici: als alle kennis toch slechts een uiting is van de wil tot macht, zonder een universeel fundament, wat is er dan mis met het bestaande waarheidsregime? Het enige wat rest, is aangeven dat de vanzelfsprekendheid van dat mensbeeld niet klopt en dat het ook anders kan. Maar de dubbelzinnigheid van Foucaults project is dat het impliciet ook lijkt te suggereren dat het anders *zou moeten*. Het is in deze impasse, die vanuit een breder perspectief ook de impasse van het postmoderne relativisme is, dat Visker Foucault uiteindelijk achterlaat. Het is ook de impasse waarop Visker in zijn latere werk – *Truth and Singularity* (1999), *The Inhuman Condition* (2004), *Vreemd gaan en vreemd blijven* (2005) en *Lof der zichtbaarheid* (2007) – verder zal blijven doordenken. Het discours waarmee we onszelf subjectiveren kan wel degelijk bekritiseerd worden, niet vanuit het criterium van de wetenschappelijkheid, maar wel in de mate waarin dat discours zijn discursieve werking verborgen houdt. Deze kritiek betekent evenwel niet dat men een vrijblijvende positie kan innemen *buiten* het discours, omdat een ‘extimiteit’ (het paradoxale neologisme is van Lacan), een vreemde kern waartoe ik geen toegang heb en die geen positieve invulling kan krijgen, maar die ik evenmin zomaar kan loslaten, mij hecht aan dit discours over mijzelf, mijn cultuur, mijn gemeenschap.

De heruitgave van *Genealogie als kritiek* verleidt ertoe om de thematiek van dit boek nu te hernemen vanuit die latere boeken van Visker. Een en ander zet aan tot een reflectie over het discursieve object van de *homo oeconomicus*, waar dit boek rakelings aan voorbij scheert, afgeleid door het spel van de aanhalingstekens. De implicaties van dit mensbeeld lijken in de twintig jaar na het eerste verschijnen van dit boek actueler dan ooit, met de triomf van en de latere twijfel over het neoliberalisme, de economisering van de ervaring in de zogenaamde *experience economy* en het ecologische discours dat zich in zijn verzet tegen dat neoliberalisme in hetzelfde netwerk van schuld en schaarste dreigt in te passen. Daarnaast nodigt het ook uit tot een hernieuwde dialoog met Foucault. Ik denk hierbij dan vooral aan Foucaults analyse van de *parrhesia*, een waarheidsregime dat niet gelegitimeerd wordt door een externe waarheid, maar door de overeenstemming tussen het leven dat iemand leidt, en het betoog dat hij over dat leven houdt. Het is namelijk vanuit een dergelijke overeenstemming met zijn eigen levenservaringen dat de latere Foucault uiteindelijk zijn verzet zou gronden, een overeenstemming die zijn ongefundeerde, maar niettemin onlosmakelijke (én noodzakelijke) gehechtheid aan de aanhalingstekens kan helpen begrijpen.

KRIS PINT

Provinciale Hogeschool Limburg